

Utrechtse visie **religieus erfgoed**

Actualisatie en uitbreiding

Augustus 2025

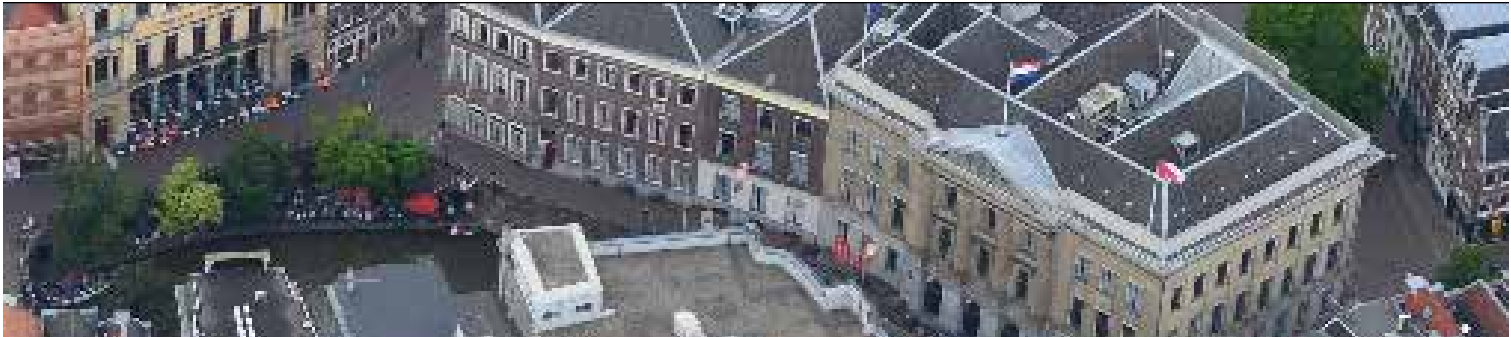
Gemeente Utrecht

Utrecht.nl

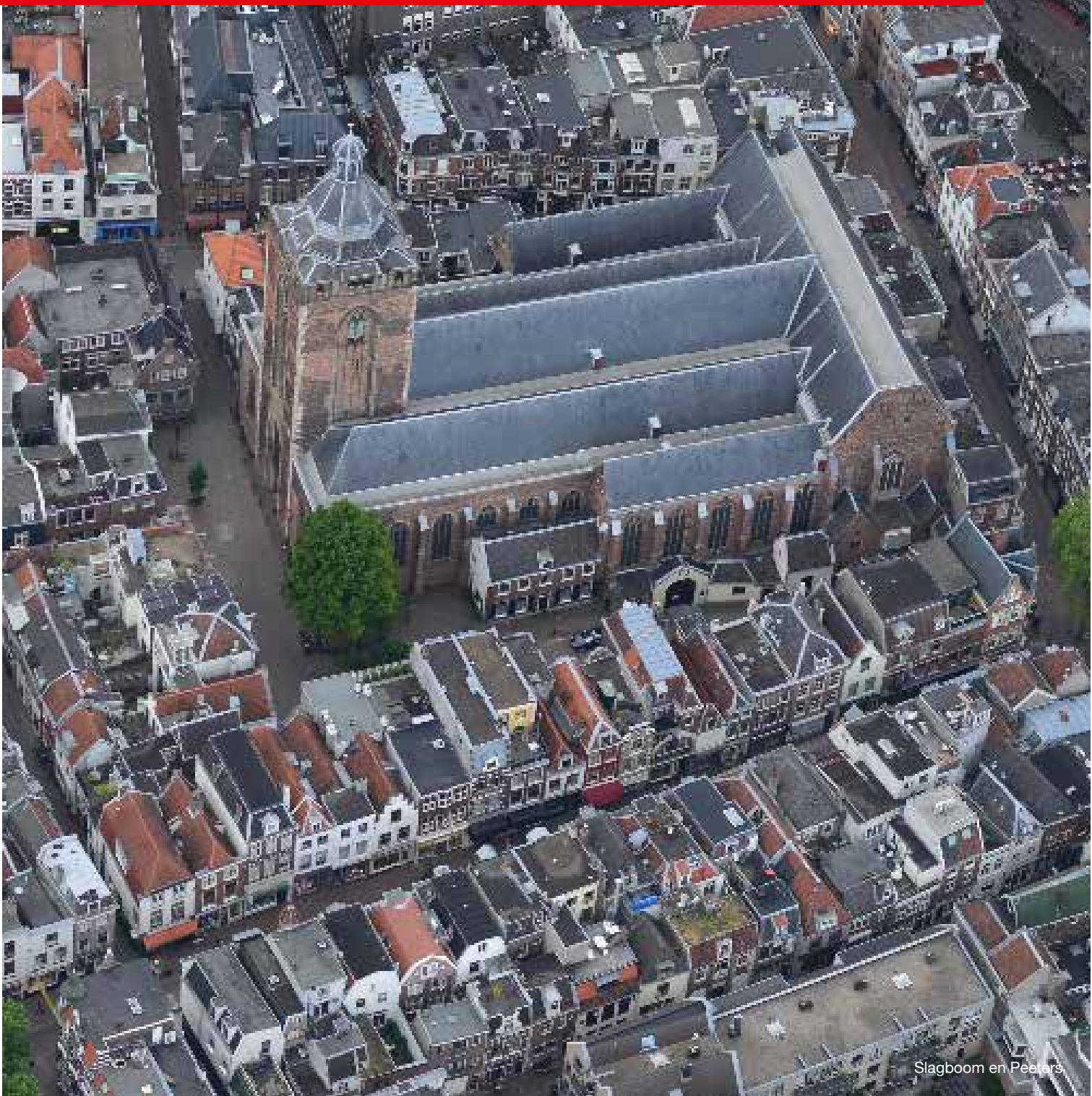
Inhoudsopgave

DEEL A Beschermd erfgoed (geactualiseerd)	6
1. Inleiding	8
2. Doel en resultaat	11
3. Definitie religieus erfgoed	13
4. Betekenis van kerkgebouwen	15
5. Kerkgebouw, ensembles, interieurs, orgels, luidklokken en historisch gebruik	21
6. Overig religieus erfgoed	33
7. Achtergrond van de monumentstatus	37
8. Huidige situatie, bouwkundige staat en gebruik	41
9. Financiële aspecten	46
10. Verduurzaming religieuze gebouwen	51
11. Multifunctioneel gebruik en publieksbereik	53
12. Herbestemming van kerkgebouwen	60
13. Rol van gemeente als adviseur voor kerkeigenaren	70
14. Conclusies	75
Literatuurlijst	79
Bijlagen	82

DEEL B Niet-beschermd erfgoed	83
(uitbreiding)	
1. Inleiding	85
2. Empathie voor gebouwen van de geest	87
3. Doel en resultaat	90
4. Niet-beschermd religieus erfgoed een nadere blik	92
5. Internationale kerken	122
6. Sociaal-maatschappelijke betekenis voor wijk en stad	126
7. Coronapandemie	131
8. Religieus erfgoed en ander beleid	134
9. Conclusies en aanbevelingen	136
Literatuurlijst	139
Bijlagen	140

Voorwoord

Voorwoord

In 2017 stelde de gemeenteraad de Utrechtse visie religieus erfgoed vast. Een visie over dit erfgoed in dé kerkenstad van Nederland, waar dit erfgoed een grote betekenis heeft, vroeger maar juist ook in het heden en ongetwijfeld ook in de toekomst. De totstandkoming van de vorige visie begon in 2015 met een initiatief voor een symposium van de Vereniging Oud-Utrecht. Dat leidde uiteindelijk tot een motie die later dat jaar in de gemeenteraad werd aangenomen. De motie bestond uit een opdracht aan het College van Burgemeester en Wethouders om een Utrechtse visie op te stellen en met de stakeholders, onder wie de eigenaren en kerkenexperts, in gesprek te gaan. Dat leidde tot een visie waarin niet alleen vier speerpunten uitgebreid aan de orde kwamen – exploitatie, herbestemming, toeristisch bezoek en de rol van de overheid – maar ook tot een uitvoerig document met veel informatie, beschrijving van de problematiek en de aanpak door het College.

De vaststelling in de raad in september 2017 was een bijzonder moment, want het was de eerste keer dat deze categorie erfgoed uitvoerig aandacht kreeg en dat het onderwerp en de stand van zaken ruimschoots in beeld was gebracht. We konden trots zijn op de visie omdat de gemeente hiermee behoorde tot de voorhoede van de gemeenten in Nederland. Onze visie was vervolgens een bron van inspiratie voor veel andere gemeenten. Sinds 2017 is al weer veel veranderd en dat is de reden om de visie te actualiseren. Vanaf 2018 is er structureel budget voor religieus erfgoed en dat wordt besteed bij herbestemming of grote aanpassingen aan de beschermde monumenten. Een proces voor herbestemming is sindsdien voor veel beschermde kerkgebouwen op gang gekomen.

Van belang zijn ook de landelijke ontwikkelingen, waaronder een programma Toekomst Religieus Erfgoed onder aanvoering van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Vanuit het programma zijn gemeenten met kennis en geld gestimuleerd om tot een eigen visie te komen en dat is door circa twee derde (!) van de gemeenten opgepakt. En er is in Utrecht bovendien een visie aan toegevoegd over niet-beschermd religieus erfgoed. Die visie, opnieuw op verzoek van de raad, is opgenomen in een aparte uitbreiding die gaat over niet-beschermd, maar wel waardevol religieus erfgoed. Die uitbreiding is er gekomen mede dankzij financiële middelen van het rijk. Eén van de grote gebeurtenissen in de tussenliggende periode en de gevolgen, die van de coronapandemie, staat in de uitbreiding beschreven.

Ik ben blij met de geactualiseerde visie en met de uitbreiding die vooral ingaat op de maatschappelijke betekenis en in de context van de ruimtelijke ordening. De visie stelt ons in staat om te weten wat er speelt en om te kunnen sturen op behoud, gebruik en beleving – voor bewoners en bezoekers – van het religieus erfgoed in de stad. En ik wil graag in de komende jaren contact blijven houden met de eigenaren van religieus erfgoed, de belangrijkste stakeholders in dit verband.

Wethouder Erfgoed

Rachel Streefland
augustus 2025

Utrechtse visie religieus erfgoed

DEEL A

Beschermd erfgoed (geactualiseerd)

1 Inleiding

1. Inleiding

Utrecht is de kerkenstad van Nederland en daar zijn we trots op! Vanuit heel de wereld komen bezoekers onze binnenstadskerken bekijken. Maar wat maakt Utrecht nu zo'n bijzondere kerkenstad?

Hier was eeuwenlang (vanaf de achtste tot midden zestiende eeuw) de enige kathedraal van het enorme (en stedenrijke) bisdom Utrecht te vinden, dat vrijwel geheel Nederland besloeg op Brabant en Limburg na. Door die lange geschiedenis zijn er in Utrecht ook nog kerken te vinden van uitzonderlijke ouderdom, waaronder de Pieterskerk en de Janskerk, beide uit de elfde eeuw. Er zijn ook restanten van nog oudere gebouwen onder de grond te vinden.

De structuur van de binnenstad van Utrecht is voor een belangrijk deel gevormd door de aanwezigheid van kerken en de bijbehorende kerkelijke terreinen. De vele kerkgebouwen zijn ook een goede afspiegeling van de verschillende bouwstijlen door de tijd heen. Utrecht kent prachtige voorbeelden van romaanse en gotische kerken, maar ook uit latere tijden tot en met de negentiende en twintigste eeuw. De kerkgebouwen en hun geschiedenis zijn dan ook medeverantwoordelijk voor de zo gewaardeerde identiteit van Utrecht als stad met een rijke geschiedenis.

Veel oude en ook jongere kerken hebben zich door de tijden heen steeds weten aan te passen aan veranderende omstandigheden en gebruik. Daarmee zijn ze bij uitstek ook een voorbeeld van duurzaamheid.

De kerken en zeker ook de parochiekerken hadden een belangrijke sociale en maatschappelijke functie. Ze werden intensief gebruikt en waren de spil in het leven van veel Utrechters. Kerkklokken bepaalden het ritme van het dagelijks leven en de rituelen van de kerk waren verbonden met de belangrijkste momenten in het leven, zoals geboorte, huwelijk en dood. Ook boden kerken ondersteuning aan kwetsbare mensen in tijden dat er nog geen sociale voorzieningen waren.

Tot in de twintigste eeuw boden de kerken in de stad, in de wijken en buurten voor veel Utrechters een vorm van sociale cohesie. Dat geldt feitelijk nog steeds. De zorg die er aan het kerkgebouw en aan het interieur werd besteed, getuigt daar ook van.

Op verzoek van de gemeenteraad is de Utrechtse visie religieus erfgoed 2017 nu uitgebreid met niet-beschermd religieuze gebouwen. De visie uit 2017 is aangepast naar de stand van zaken, waarbij aandacht is voor een evaluatie van het herbestemmingstraject. Voor gebedshuizen die niet door middel van een monumentenstatus worden beschermd zijn er extra hoofdstukken opgenomen. Religieuze gebouwen hebben een sociaal maatschappelijke functie in de wijk en daarom is er in de uitbreiding gekeken wat die is en hoe die benut kan worden. Voor religieuze gebouwen met een beschermd status is de rol van de gemeente groter, voor advies en begeleiding en omdat de meeste wijzigingen aan monumenten (omgevings-)vergunningplichtig zijn en de gemeente de vergunningen kan verstrekken.

Digitaal is er een kaart voor religieus erfgoed raadpleegbaar. Op deze kaart zijn alle gebedshuizen opgenomen (beschermd en niet beschermd). Er is inzichtelijk gemaakt welke bescherming ze hebben, welke bouwtijd, bouwstijl, typologie ze hebben en wat het huidige gebruik is (religieus, verhuur of herbestemming of een combinatie). Daarnaast zijn andere religieuze gebouwen met een monumentenstatus opgenomen, zoals kloosters, kapellen en parochiehuizen. Rijksmonumentale orgels en luidklokken zijn opgenomen op de kaart. Het aantal luidklokken aanwezig in de kerk is eveneens opgenomen.

Foto van het interieur van de Augustinuskerk na de restauratie. De bouwkundige staat van het plafond is hersteld. Na kleuronderzoek zijn de originele kleuren teruggebracht.

2 Doel en resultaat

2. Doel en resultaat

Doel

Het doel van dit document is om een visie te verschaffen waar de raad in de motie van november 2015 om heeft verzocht en daarbij alle relevante achtergrondinformatie te beschrijven. De stand van zaken ten aanzien van de Utrechtse monumentale kerkgebouwen is in kaart gebracht – huidig gebruik, verwachte leegstand en afstoting op korte en middellange termijn. In september 2017 is de eerste versie in de raad vastgesteld.

Met de actualisatie in 2025 is het doel en resultaat gelijk gebleven, maar is het document versimpeld. De cijfers en verbeelding zijn digitaal toegankelijk gemaakt en daarmee op elk moment aan te passen. Versimpeling houdt in dat de tekst en bijlagen, die niet direct noodzakelijk zijn voor de visie, eruit zijn gehaald. De visie inventariseert en omschrijft naast de rijkdom soms ook een probleem en biedt een stip op de horizon waar wij als gemeente naartoe willen: namelijk behoud en gebruik van ons religieus erfgoed.

De visie geeft conclusies en aanbevelingen die voor een deel afkomstig zijn van de kerk-eigenaren, lokale en landelijke stakeholders en volgens de gemaakte toezeggingen met de raad (voor de oorspronkelijke visie onder meer een raadsinformatiebijeenkomst).

Benoemde speerpunten zijn daarbij:

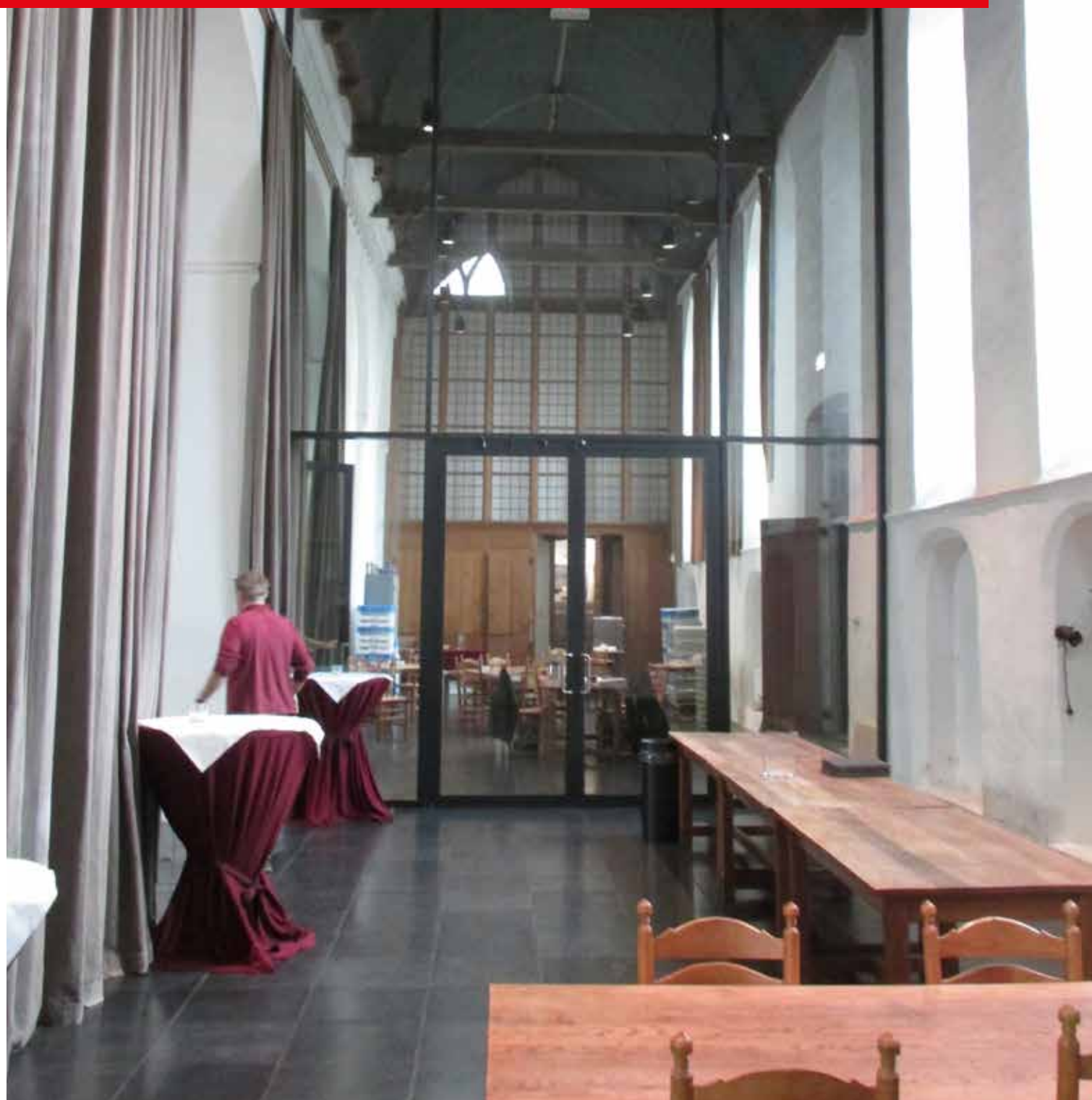
1. Exploitatie – specifiek voor kerkgebouwen, de rol daarbij van energie- en duurzaamheidsaspecten, opbrengsten van culturele evenementen, naast de mogelijkheden voor zakelijke verhuur en tevens discussie over verdienmodellen van toeristisch bezoek.
2. Profielen voor herontwikkeling – wat is gegeven de monumentale kernwaarden de transformatieruimte bij herbestemming (de bandbreedte van aanpassingen verschilt per kerkgebouw), maar niet op het niveau van alle 58 individuele monumentale kerkgebouwen.
3. Expliciet definiëren van de rol van de gemeente, voor advisering bij instandhouding en herbestemming (technisch, financieel, procesmatig, vergunningen), van registratie van het monument tot waardenstelling (kerkgebouw qua monumentale waarden waaronder uniciteit en zeldzaamheid, typologie e.d.) en bouwhistorische opnamen of onderzoek.
4. Uitwerking van publieksbereik – betekenis voor de identiteit van de stad.

Ambitie

Deze visie beschrijft ook het maken van handvatten voor het in stand houden van bestaande gebedshuizen en het herbestemmen van leegkomende religieuze gebouwen in de gemeente. Dergelijke handvatten kunnen worden gebruikt door eigenaren, beheerders en ontwikkelaars en vormen tegelijkertijd een sturingsmiddel voor de gemeente. Op deze wijze willen we het historische en rijkgeschakeerde landschap van religieuze gebouwen in Utrecht duurzaam behouden voor de toekomst. De stad kan zich hier duidelijk mee onderscheiden van andere historische steden in Nederland. Het religieuze erfgoed van veertien eeuwen kerkgeschiedenis – dat is uniek voor Nederland – kan met deze toekomstvisie vanzelfsprekend ook worden benut voor toerisme en marketing van de gemeente Utrecht.

Foto op de vorige pagina: bijeenkomst in de Lebuinuskkerk in Deventer op 19 mei 2016 over de rol van de gemeenten bij het instandhouden en herbestemmen van kerkgebouwen.

3 Definitie religieus erfgoed

3. Definitie religieus erfgoed

Onder religieus erfgoed wordt hier verstaan: de als rijks- of gemeentelijk monument beschermde religieuze gebouwen, de interieurs (wandafwerking tot en met meubilair/inventaris), monumentale orgels en bijgebouwen zoals een pastorie. Hiertoe behoren ook de herbestemde kerkgebouwen inclusief de kerkgebouwen die de functie hebben gekregen van moskee, of die vroeger bijvoorbeeld gebruikt werden als synagoge. De orgels in de kerkgebouwen zijn in vele gevallen beschermd als (rijks- of gemeentelijk) monument, meestal is die bescherming expliciet benoemd. De betekenis van de historische orgels voor Utrecht wordt in deze visie benoemd.

Voor wat betreft de 'bijgebouwen': kerktorens maken bij veel kerkgebouwen onderdeel uit van het gebouw. Van de 'oude' kerken is de toren sinds de Franse Tijd vaak niet meer in eigendom bij het kerkbestuur. Die zijn destijds in eigendom gekomen van de overheid, uiteindelijk van de 'burgerlijke' gemeente en die situatie is sindsdien meestal onveranderd gebleven. Kerktorens van vóór 1800 zijn daardoor in bezit van de gemeente, torens uit de negentiende en de twintigste eeuw zijn van de (kerkelijke) eigenaren van het hoofdgebouw.

Naar aanleiding van een motie van de raad zijn resterende niet beschermde kloostergebouwen geïnventariseerd en gewaardeerd. Enkele gebouwen zijn daarna aangewezen als beschermd monument. In de visie is een extra paragraaf over kloosters opgenomen. Religieus erfgoed dat niet in de visie is opgenomen zijn: museale collecties, collecties van de kerkgemeenschappen zelf, archieven en immaterieel erfgoed. Wel wordt de rol van het Museum Catharijneconvent bij religieuze inventarissen en collecties uitgelegd.

4 Betekenis van kerk- gebouwen

4. Betekenis van kerkgebouwen

Inleiding

Voor de betekenis van de monumentale religieuze gebouwen kan een onderscheid worden gemaakt in de maatschappelijke betekenis – religieus en algemeen – en het meer specifieke cultuurhistorische belang.

De religieuze betekenis van kerkgebouwen

De betekenis voor de gemeenschap wordt vertegenwoordigd door kerkgenootschappen andere religieuze organisaties en bijvoorbeeld hun leden met hun diaconale instelling, de zorg voor de omgeving en betrokkenheid bij diverse maatschappelijke organisaties en processen. De continuïteit van de geschiedenis speelt een grote rol en heeft gevoelswaarde: ook voor generaties die niet meer kerkelijk gebonden zijn, is er de verwantschap met voorgaande generaties die er kerkten, gedoopt, getrouwd, of er begraven zijn.

Religieuze gebouwen zijn publieke ruimten die een bijdrage kunnen leveren aan de (lokale) gemeenschap.

Gezonde verstedelijking

Monumentale religieuze gebouwen leveren een belangrijke bijdrage aan gezonde verstedelijking. Een belangrijk aspect daarvan is de bijdrage die stedelijke ontwikkelingen leveren aan de identiteit van stad, wijk en locatie en daarmee aan het welbevinden van bewoners. Behoud van monumentale (kerk)gebouwen draagt daar in belangrijke mate aan bij vanwege de belevingswaarde van het gebouw. Ook op het gebied van de mentale gezondheid van bewoners leveren monumentale religieuze gebouwen een bijdrage als plek van stilte, onthaasting, niet alleen voor gelovigen. Een derde aspect van gezonde verstedelijking is de maatschappelijke meerwaarde van ontmoetingsplekken. Religieuze gebouwen en activiteiten vormen verbindingen met het sociale en maatschappelijke leven van stad en wijk, denk aan de 'Night of Light' in de Domkerk, maar ook aan de diaconale taken van wijkkerken. Herbestemming waarbij de fysieke betekenis van het monumentale religieuze gebouw verbonden blijft met het sociale domein levert dan ook een maatschappelijke meerwaarde op. Juist met de groei van de stad is er een grote behoefte van bewoners aan plekken van ontmoeting. (Herbestemde) kerkgebouwen zijn daarvoor uitermate geschikt.

(Openbare) toegankelijkheid van religieuze gebouwen is een belangrijke waarde, die bij herbestemming uitgangspunt moet zijn. Ook in de Uitbreiding van de visie (deel B) wordt hier voor niet-beschermde gebouwen waarde aan gehecht. Daarnaast heeft toegankelijkheid van erfgoed voor mensen met een fysieke beperking steeds meer aandacht.

Voorzieningen voor verbeteringen worden met subsidies en voordelige leningen door de gemeente ondersteund.

Algemeen maatschappelijke belang

Het algemene belang is voornamelijk gelegen in de cultuurhistorische, de culturele, de economische en de toeristische betekenis. Dit uit zich direct in het toegankelijk maken van de cultuurhistorische rijkdom, door Kerken Kijken Utrecht en de jaarlijkse Open Monumentendag, maar ook door verdere openstelling en nevenactiviteiten georganiseerd door kerkeigenaren en huurders. Indirect heeft het effect op de aantrekkingskracht van historische (kerk)gebouwen voor toeristen en andere bezoekers.

Bij het landelijke stimuleringsprogramma van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is geuit dat er veel nadruk werd gelegd op herbestemming terwijl juist in multifunctioneel gebruik van kerkgebouwen veel meerwaarde voor de stad te vinden is. In de visie worden in hoofdstuk 11 en 12 aan beide ontwikkelingstrajecten aandacht geschonken.

Cultuurhistorisch

De cultuurhistorische betekenis van religieuze gebouwen betreft vijf belangrijke aspecten: architectuur- en kunsthistorisch, stedenbouwkundig, typologisch, bouwhistorie en gebruiksgeschiedenis.

Vanuit architectuurhistorisch oogpunt vertegenwoordigen deze gebouwen door de tijden heen bij uitstek bepaalde architectonische stromingen. Vanwege de symbolische en representatieve betekenis van kerkgebouwen – ‘meer dan het gewone’ – is de architectonische vormgeving door de eeuwen heen van grote betekenis geweest, ook als deze sober en ingetogen moest blijven. De kerkgeschiedenis wordt mede tot uitdrukking gebracht in de vormgeving, ornamentiek en symboliek van de gebouwen. Dat geldt niet alleen voor het uiterlijk maar net zozeer voor het interieur en de aankleding van de gebouwen en de paraferalia (diverse bijzondere objecten of kostbaarheden).

Vanuit stedenbouwkundig oogpunt nemen de kerkgebouwen in Utrecht vaak een bijzondere positie in het stedelijk weefsel in. In de middeleeuwen hebben kapittelkerken mede door hun grondbezit een bepalende invloed gehad op de morfologie, met name het patroon van straten en de verkaveling, van de huidige binnenstad.

Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie van de katholieken in het midden van de negentiende eeuw (1853) verrezen katholieke kerken in de binnenstad en later ook op belangrijke plekken in de uitbreidingswijken. Vaak werden ze vergezeld van een cluster aan nevengebouwen zoals scholen, kloosters en parochiehuizen. Ze vormden het hart van de wijk. In de – nog volop verzuilde – naoorlogse samenleving kregen zowel katholieke als protestantse kerken een specifieke plek binnen de buurt- en wijkopzet. Ze namen een prominente plaats in de heldere stedenbouwkundige opzet in.

Met het veranderen van een functie of eigenaar kan het voorkomen dat een kerk verbouwd is. Bouwhistorisch onderzoek maakt inzichtelijk welke verbouwingen hebben plaatsgevonden en welke invloed deze aanpassingen gehad hebben op het huidige interieur en exterieur van het kerkgebouw. Aan de verbouwingen kunnen verschillende historische waarden worden gekoppeld, zodat duidelijk wordt wat de impact van een bepaalde verbouwing voor het gebouw is geweest. Door het helder in beeld brengen van een bouwgeschiedenis van een kerkgebouw kunnen juiste beslissingen worden gemaakt bij eventuele herbestemmingen.

Mede door hun afwijkende vormgeving, grootte, de aanwezigheid van klokkentorens of kerkpleinen zijn kerkgebouwen vaak een verbijzondering van de omgeving en vormen zo herkenningspunten in buurt, wijk of stad.

Afbeelding van een deel van een plattegrond van Utrecht door Braun en Hogenberg uit 1572, met daarop ondermeer de Domkerk, Pieterskerk, Janskerk, Paulusabdij en de Buurkerk. (HUA)

Utrecht kerkenstad

Utrecht heeft een zeer rijke geschiedenis en dat is tastbaar in de ruim 3200 beschermde monumenten. Het is sinds de middeleeuwen (toen Utrecht de grootste stad van Nederland was) ook bij uitstek een kerkenstad. De stad telt feitelijk drie kathedrale kerken: de Domkerk (tot de Reformatie), de rooms-katholieke St. Catharina en de oud-katholieke Ste. Gertrudis.

De vroegste stichtingen van kerken op het huidige Domplein dateren van de zevende eeuw. In de elfde en het begin van de twaalfde eeuw, nog voor de vorming van de stad, worden diverse grote kapittelkerken en abdijen gebouwd: de romaanse Dom, Janskerk, Pieterskerk, Paulusabdij en Mariakerk. In de periode daarna gevolgd door de eerste parochiekerken, voor het volk: Nicolaïkerk, Jacobikerk, Buurkerk en in later tijd de Geertekerk. Het aantal kerken en kloosters bedraagt in de loop van de zestiende eeuw bijna vijftig. Na de Reformatie worden de gebouwen in gebruik genomen door de protestanten, herbestemd of gesloopt. Doopsgezinden en Lutheranen (ver)bouwden hun kerk in de achttiende eeuw. Katholieken waren aangewezen op schuilkerken, totdat in de negentiende eeuw de godsdienstvrijheid en het herstel van Utrecht als aartsbisdom (1853) de bouw van nieuwe kerken mogelijk maakte.

Aanvankelijk bouwde men nieuwe kerken in de binnenstad, maar met de groei van de stad buiten de middeleeuwse kern vervolgens ook in alle nieuwe wijken als Wittevrouwen (OLV ten Hemelopneming) en Tuinwijk (St. Josephkerk). Hetzelfde geldt voor de dan nog bestaande gemeente Zuilen (Ludgeruskerk). Binnen de Hervormde Kerk vinden vanaf het einde van de negentiende eeuw juist telkens afsplitsingen plaats. De Gereformeerden richtten hun eigen kerken op in de wijken (Tuindorpkerk), naast de bouw van grote 'volkskerken' door de Nederlands Hervormden, zoals de Oranjekerk. De verzuiling blijft een belangrijke rol spelen tot halverwege de jaren zestig met de bouw van de laatste generatie kerken (Johanneskerk Overvecht). In de wijk Lunetten wordt voor het eerst geen kerk meer gebouwd, de ontkerkelijking heeft definitief ingezet en in de jaren zeventig vindt de eerste grootschalige sloop van kerkgebouwen plaats. Pas met de komst van de nieuwbouwwijk Leidsche Rijn vindt er voor het eerst weer kerkenbouw plaats.

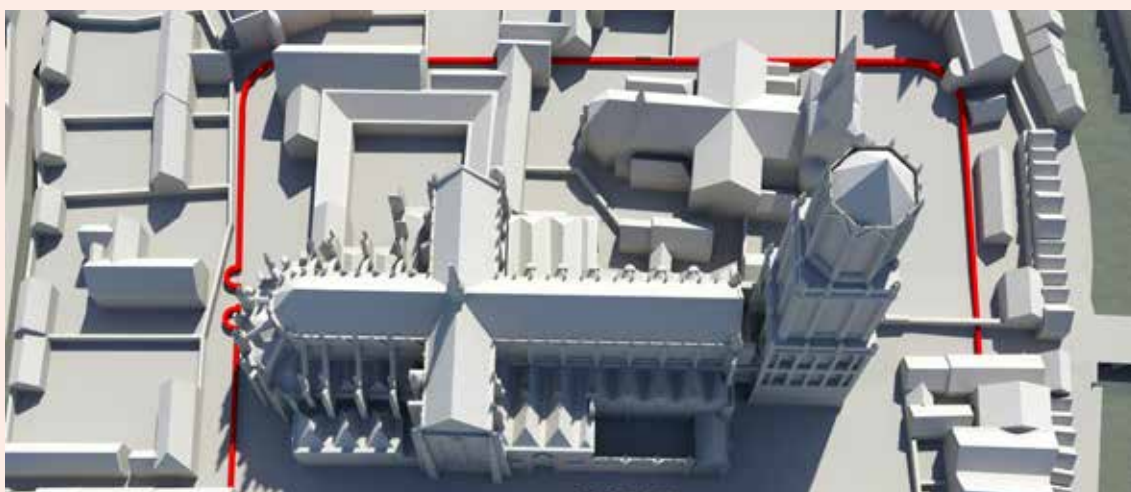
Schilderij met het panorama van Utrecht in de 17e eeuw van J.C. Droochsloot, met daarop de vele kerktorens van onder andere de Domkerk en de Buurkerk. (HUA)

Ondergrondse kerkgebouwen, sporen van verdwenen kerkgebouwen

Dat Utrecht een van de belangrijkste middeleeuwse steden van Nederland is, heeft alles te maken met de komst in 695 van de Angelsaksische missionaris Willibrord. In opdracht van de Frankische machthebbers vestigt Willibrord zich binnen de resten van het Romeinse castellum van Utrecht. Hij herstelt waarschijnlijk de muren van het Romeinse fort. Een in opdracht van koning Dagobert in de zevende eeuw gebouwde en door de Friezen verwoeste kerk werd herbouwd en gewijd aan de Frankische patroonheilige Sint Maarten. Ook bouwt hij een nieuwe kerk die gewijd was aan Sint Salvator.

Na een gedwongen vertrek als gevolg van de invallen van de Noormannen keert aan het begin van de tiende eeuw bisschop Balderik terug naar Utrecht en herstelt hij de kerken en de bisschoppelijke burcht. Aan het begin van de elfde eeuw staan er op het Domplein drie kerken, de Sint Salvator, de Heilig Kruiskapel en de aan Sint Maarten gewijde Dom. In de elfde eeuw wordt de bisschop door de keizers van het Heilige Roomse Rijk ingeschakeld bij het rijksbestuur en begiftigd met omvangrijke goederencomplexen en overheidsrechten en wordt de bisschop van Utrecht een machtige grootgrondbezitter.

Deze toegenomen wereldlijke macht is ook terug te zien aan de elfde eeuwse bebouwing op het Domplein waar de door Balderik gebouwde Domkerk door Adelbold wordt vervangen door een grote romaanse Dom. Aan de westzijde van het Domplein wordt de castellummuur afgebroken en worden op deze plek een bisschoppelijk en keizerlijk paleis gebouwd. Bij archeologisch onderzoek in de jaren twintig, dertig en veertig van de vorige eeuw zijn van vrijwel alle kerkgebouwen sporen teruggevonden. Bij de heropgraving van twee door archeoloog Van Giffen gegraven werkputten voorafgaand aan de bouw van DOMunder leidde de vondst van een muntschat uit de late zevende eeuw tot een 'ontdekking': een Karolingische voorganger van de door Balderik gebouwde kerk die daar tussen 750 en 850 moet zijn gebouwd.

3D-visualisatie van ondergrondse kerkgebouwen. Te zien is de grens van het voormalige Romeinse fort met daarbinnen de latere Domkerk, de San Salvatorkerk en de Heilige Kruiskapel. (Daan Claessen, Gemeente Utrecht)

A photograph of a church interior, looking up at a high, vaulted ceiling. The ceiling is painted a light cream color with dark wood paneling and decorative moldings. A large, ornate chandelier hangs from the center, featuring multiple lit candles. Below the chandelier is a balcony with a curved railing, decorated with intricate carvings and painted panels. The walls are also decorated with similar patterns. A green exit sign is visible on the right side of the balcony.

5 Kerkgebouw en gebruik

5. Kerkgebouw, ensembles, interieurs, orgels, luidklokken en historisch gebruik

Het belang van complexen en ensembles

Religieuze gebouwen staan niet op zichzelf. In bijna alle gevallen is er sprake van een ensemble van gebouwen, bijgebouwen, maar ook van losstaande gebouwen die een duidelijke functionele en religieuze relatie hebben met het gebedshuis. Te denken valt aan consistories, pastorieën en kosterswoningen, maar ook bijvoorbeeld de diaconale huisjes van de Jacobikerk maken onderdeel uit van het kerkgebouw. De rooms-katholieke kerk in de negentiende en twintigste eeuw stichtte veelal meisjes- en jongensscholen in de directe nabijheid, vaak ontworpen door dezelfde architecten. Zo'n ensemble vormde meestal een karakteristiek stedenbouwkundig ensemble in een wijk.

Veel van deze complexen en ensembles zijn nog aanwezig, zij het dat ze niet altijd meer in één eigendom zijn of nog hun oorspronkelijke functie hebben. Ook al zijn niet altijd alle complexonderdelen beschermd als monument, toch zijn deze historisch gegroeide ensembles cultuurhistorisch waardevol en daarom behoudenswaardig voor wijk en stad. Tevens kan het bijeenhouden van hoofd- en bijgebouwen een voordeel zijn voor exploitatie of de mogelijkheden voor hergebruik verruimen.

Monumentale interieurs

Monumenten en dus ook monumentale religieuze gebouwen zijn doorgaans geheel beschermd, exterieur en interieur. Onder exterieur verstaan we de buitenkant, van kelder tot kap, van fundering tot buitenmuren, de constructie met plafonds, balken en dak, tot en met de dakbedekking. De interieurs zijn in principe beschermd en dan is alles wat 'aard- en nagelvast' tot het gebouw behoort onderdeel van het monument. Daartoe behoort in de regel ook het vaste meubilair, zoals kerkbanken.

Foto van het 16de eeuwse koorhek van de Jacobikerk. Het is de scheiding van het schip van de kerk en het koorgedeelte.

Foto van een grafmonument in de Nicolaïkerk uit 1690. Het is een liggend marmeren beeld van Elisabeth van Tuyll van Serooskerken.

Tot het interieur behoren ook roerende zaken, die maken in de meeste gevallen geen deel uit van de uit een oogpunt van de monumentenstatus beschermde onderdelen, maar zijn wel wezenlijke onderdelen, zowel vanwege het religieus gebruik als de cultuurhistorische waarde van de losse objecten.

In deze paragraaf komen de onderdelen van het interieur aan de orde, van vloer en wand tot en met het plafond en de afwerking, schilderijen, vaste onderdelen aan het casco, de vaste en tot slot de roerende onderdelen daarin.

Het interieur kan behoren tot de oorspronkelijke bouwfase van het (kerk)gebouw, maar dat is eerder uitzondering dan regel. Zelfs bij de zogenaamde Gesamtkunstwerken gebouw en interieur grotendeels in één keer ontworpen) als de St. Willibrordkerk (Minrebroederstraat) en de oud-katholieke Ste. Gertrudiskerk (Willemsplantsoen) zijn de afwerking van het interieur, de glas-in-loodramen en de vaste en losse objecten niet allemaal uit de periode van de bouw. Door schenkingen aan de kerk kon men in de decennia na de bouw het interieur voltooien.

Voor de middeleeuwse kerken geldt dat ze tijdens de Beeldenstorm ontdaan zijn van veel van hun katholieke elementen. Toch zijn wel relictten van voor de Reformatie aanwezig, bijvoorbeeld figuratieve schilderijen die bij restauraties weer zichtbaar zijn gemaakt. In de protestantse periode zijn de kerkgebouwen veelal voorzien van nieuwe kerkbanken, maar ook bijvoorbeeld preekstoelen en doopvonten. Bij de restauraties in de twintigste eeuw is er vaak voor gekozen om de kerken weer leeg te halen. Met name kerkbanken werden verwijderd voor multifunctioneel gebruik en de afwerking en inrichting van de kerk werd meer museaal gemaakt (zie bijlage 5 in de visie uit 2017).

Foto van het interieur van de voormalige Synagoge, interieur naar ontwerp van Harry Elte, 1926. Te zien zijn twee galerijen waar vrouwen mogen zitten tijdens een dienst. Tussen de galerijen in hangt een grote kroonluchter in de stijl van Art Deco. (Arjan den Boer, www.DUIC.nl)

In rooms-katholieke kerken uit de negentiende eeuw – met name van na 1853 met het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie – ligt vaak de nadruk op een samenhangend decoratieprogramma van het kerkinterieur. Door artistieke en ambachtelijke samenwerking ontstonden scholen, min of meer volgens de middeleeuwse tradities. In Utrecht is het Bernulphusgilde het belangrijkste religieuze collectief van architecten, beeldhouwers, glasschilders, zilversmeden en andere kunstenaars. De samenhangende decoratieprogramma's vertellen veelal het verhaal van de kerk, de parochie, de belangrijkste heiligen en bijbelse vertellingen.

Foto van de gerestaureerde plafondschildering uit de 14de eeuw op de gewelven met ribben in de Nicolaïkerk.

Foto van de eerste dienst in 1966 in de Johanneskerk. Preekstoel, doopvont, lampen en wandkleed zijn speciaal ontworpen voor de kerk.

(HUA, Stramrood, A.M., Utrechts Nieuwsblad)

In protestantse kerken is de afwerking van het interieur relatief sober uitgevoerd, er zijn bijvoorbeeld doorgaans geen schilderijen of beelden. Dat wil niet zeggen dat er geen aandacht besteed is aan het interieur: vloeren, kerkbanken (een bankenplan), lambriseringen en bijzondere plafonds komen voor. Er is veel aandacht voor het liturgisch centrum waar zich het doopvont bevindt, de avondmaalstafels en de preekstoel. De achterwand van het liturgisch centrum – de aandachtswand – kan een speciale architectuur en/of afwerking hebben. Andere belangrijke interieuronderdelen zijn het orgel en de verlichting. Bij naoorlogse kerken was er ook bij protestantse kerken een hernieuwde aandacht voor beeldhouwkunst en glas-in-lood, bijvoorbeeld in de Triumfatorkerk. Naoorlogse kerken – zowel protestants als katholiek – lieten soms in navolging van de 1,5 procentregeling van openbare gebouwen kunstenaars speciale kunstwerken ontwerpen, ook in de vorm van wandkleden.

De onderlinge samenhang van het kerkinterieur met de losse onderdelen is waardevol. Vooral bij katholieke kerken kan verlies van de religieuze functie grote gevolgen hebben voor de monumentale waarde van het interieur.

De gemeente beschikt over inventarisaties van het interieur, met name van een aantal rooms-katholieke kerken zijn deze gemaakt, in opdracht van de afdeling Erfgoed. Ook van eerder bouwhistorisch onderzoek zijn inventarisaties, vervaardigd bij een eerdere herbestemming. Landelijke inventarisaties zijn uitgevoerd door de Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland. Na de opheffing van deze SKKN zijn de gegevens ondergebracht bij het Museum Catharijneconvent en op verzoek te raadplegen.

Jacobikerk

De Jacobikerk is een kerkgebouw met een zeer rijk interieur, uit de middeleeuwse periode, de protestante inrichting van direct na de Reformatie en de daaropvolgende eeuwen. Zo bestaat de vloer uit grafstenen en dekstenen van grafkelders en de kerk is rijk aan grafkapellen en afzonderlijke grafmonumenten. In het muurwerk aan de zuidzijde bevindt zich de 'kluis' (cel voor de kluizenares). Aan de zijwanden hangen diverse rouwborden en borden van gilden en broederschappen. In het interieur staat een bijzonder koorhek en een doopvont, kerkbanken en een preekstoel. Diverse schilderijen op de wanden van kerk en toren en het plafond (zgn. gewelfschotels) dateren uit de middeleeuwen en zijn bij restauraties ontdekt en in het zicht gebracht.

Project “Het grootste museum van Nederland”

Museum Catharijneconvent is initiatiefnemer van het Grootste Museum van Nederland. Als rijksmuseum voor de kunst en het erfgoed van het christendom brengen zij samen met partners het religieus erfgoed van Nederland onder de aandacht, binnen en buiten de museummuren. Samen met de kerken, synagogen, tempels en moskeeën van het Grootste Museum van Nederland vertellen zij meerstemmige verhalen over de bijzondere geschiedenis, architectuur en kunstvoorwerpen die er in ons land te zien zijn. Er doen nu 27 locaties mee. De Utrechtse Ulu Moskee is in 2023 toegevoegd, in 2024 volgde de Longquan Tempel van Groot Mededogen. Dan participeren drie Utrechtse gebedshuizen in het project. De Domkerk is namelijk ook onderdeel van het Grootste Museum.

Foto van het altaar in het koor van de St. Augustinuskerk aan de Oudegracht. Bij de laatste restauratie zijn de oorspronkelijke kleuren gereconstrueerd.

Foto van een communiebank met het hekwerk voor het altaar in de H. Antonius van Paduakerk in Lombok.

(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, A.J. van der Wal, CC BY-SA 3.0)

Utrecht als orgelstad

De rijke kerkelijke geschiedenis van Utrecht heeft er toe geleid dat de stad door de eeuwen heen ook een echte 'Orgelstad' is geweest. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw tot aan het einde van de zestiende eeuw waren opeenvolgende belangrijke orgelmakers in de stad gevestigd die de diverse kerken en kloosters van eigentijdse instrumenten voorzagen. Uit deze vroegste periode resteren in de stad thans nog delen in de grote orgels van de Jacobikerk en de Domkerk, en natuurlijk het voormalige orgel van de Nicolaïkerk dat sinds 1886 een museaal bestaan kent. De Reformatie betekende voor veel Utrechtse orgels het einde. De instrumenten die de beeldenstormen wel overleefden werden vaak met afbraakmateriaal hersteld. Voor nieuwe orgels was echter geen emplot meer. Het gevolg daarvan was ook dat in Utrecht vanaf 1597 tot 1739 geen orgelmakers van betekenis meer gevestigd waren.

In de zeventiende eeuw gingen in de stad diverse instrumenten verloren door sloop, verkoop en de stormramp van 1674. Daarna waren alleen in de Jacobikerk, de Nicolaïkerk en de Domkerk nog orgels aanwezig. Alleen de Lutherse en de Waalse gemeenten lieten aan het begin van de achttiende eeuw voor hun kerken nieuwe instrumenten bouwen.

Foto van het uit Oldenzaal afkomstige orgel van G.H. Quellhorst uit 1813, in 1893 geplaatst in de Westerkerk. Het aan de muur hangende orgel is gehandhaafd bij de herbestemming tot restaurant/hotel.

Foto van het grote orgel in de Domkerk, gebouwd door J. en J.M.W. Bätz in 1831, met delen van het orgel door P. Jansz. de Swart van 1571. Het orgel zit in een grijze kas in gemengde stijl.

In 1739 vestigde Johann Henrich Hartmann Bätz zich in Utrecht. Hij was de grondlegger van een orgelmakersdynastie die – via twee generaties Witte – tot 1902 zou bestaan. Uit deze ‘lijn’ zijn acht instrumenten in de stad bewaard gebleven. Een geduchte concurrent van de firma Bätz was de orgelmakerij van drie generaties Abraham Meere. Van hun omvangrijke oeuvre bleef in Utrecht alleen het orgel in de Aloysiuskerk bewaard, en een deel van het orgel in de Jacobikerk.

Ook van de katholieke orgelmaker Hendricus Dominicus Lindsen die tussen 1830 en 1861 vanuit Utrecht werkzaam was bleef in de stad slechts één orgel bewaard: dat van de Augustinuskerk. Zijn grootste concurrent was de firma Maarschalkerweerd & Zn die tussen 1840 en 1915 vele orgels in de stad Utrecht zou plaatsen. Daarvan zijn alleen de instrumenten van de Catharinakathedraal en de Willibrorduskerk (in meer of mindere mate) bewaard gebleven.

De bewogen ontwikkelingen in de Utrechtse kerkenbouw is van grote invloed op het orgellandschap geweest. In de negentiende eeuw werden vooral in opdracht van de katholieken veel nieuwe kerken gebouwd waar soms oudere orgels uit andere kerken buiten Utrecht werden geplaatst (St. Josephkerk). Maar ook in nieuwe protestantse kerken werden historische orgels geplaatst (vm. Westerkerk, nu Bunk).

Ook bij de Hervormden zou het tot ver in de negentiende eeuw duren voordat er weer nieuwe orgels werden gebouwd. Daarvan bleven er in verhouding meer bewaard omdat ze in oude monumentale binnenstadskerken stonden. Desondanks zijn de negentiende eeuwse instrumenten van de Nicolaïkerk (1889) en Pieterskerk (1899) mede als gevolg van ingrijpende kerkrestauraties uit de stad verdwenen. Diezelfde kerkrestauraties hebben aan de andere kant ook weer tot een verrijking van het orgelbezit geleid zoals bijvoorbeeld in de Geertekerk. In de Nicolaïkerk bevinden zich inmiddels twee monumentale instrumenten uit de twintigste eeuw.

De grote groei van het aantal kerken aan het einde van de negentiende eeuw leidde ook tot de ‘import’ van bestaande orgels die – vanwege hun grote diversiteit – als een verrijking voor het Utrechtse orgellandschap kunnen worden gezien. Dat betreft met name de vier instrumenten in de van rijkswege beschermde kerkgebouwen, alsmede dat van de Rafaëlkerk.

De sloop en herbestemming van meer dan 40 kerken sinds 1940 heeft in de stad tot een verlies van belangrijke orgels geleid. Voor sommige daarvan kon destijds een andere bestemming worden gevonden. Soms blijkt een herbestemming niet eenvoudig en worden orgels lange perioden opgeslagen in het atelier van een orgelbouwer.

Steeds vaker is de toekomst van het orgel in gevaar. Wanneer een kerkgebouw haar functie verliest is er niet altijd vanzelfsprekend een herbestemming voor het orgel. Een bijzonder geval is het orgel van het vroegere Gasthuis Leeuwenbergh, dat bij verkoop uit het pand bleek te zijn verdwenen: het was zonder vergunning verwijderd.

Het is onvoldoende dat een orgelkast blijft hangen. Een orgel is niet enkel decoratief, maar vooral een instrument. Daarmee is het noodzakelijk dat een orgel bespeelbaar blijft. Naast het herbestemmingsprofiel stellen wij daarom een afwegingskader voor orgels op, om de monumentale waarden van het orgel (die mogelijk strijdig zijn met de wensen voor herbestemming van het kerkgebouw) in ogenschouw te nemen.

Carillons

De stad Utrecht is de eigenaar van een drietal bijzondere beiaarden. De zware Hemony-beiaard in de Domtoren, de lichte Hemony-beiaard in de Zuidertoren van de Nicolaïkerk en tenslotte een grote moderne concertbeiaard in de Willibrordustoren van Vleuten.

De Utrechtse Klokkenspel Vereniging programmeert ieder jaar een aantal bijzondere en spraakmakende concerten op de drie beiaarden van de gemeente Utrecht.

De Utrechtse Klokkenspel Vereniging is één van de oudste beiaardverenigingen van Nederland en is in de afgelopen jaren samenwerkingsverbanden aangegaan met onder andere het Utrechts Klokkenluiders Gilde, het Festival Oude Muziek Utrecht, de Stichting Culturele Evenementen Nicolaïkerk en Città della Musica. Het belangwekkende archief van de Utrechtse Klokkenspel Vereniging, waaronder onder andere de originele verslagen van de Utrechtse Carillon Commissie, bevindt zich in Het Utrechts Archief.

(Bron: www.klokkenspelvereniging.nl)

Foto van de carillonklokken in de Domtoren. In 1664 leverden François en Pieter Hemony 35 klokken voor het klokkenspel van de Domtoren. De klokken hangen in een klokkenstoel.

Klokkentorens en luidklokken

Van oudsher horen kerkgebouwen, klokkentorens en kerkklokken bij elkaar. Utrecht telt 112 luidklokken, waarvan er 56 in de binnenstad hangen en nog eens 56 daarbuiten. Van de 56 binnenstadsklokken zijn er 18 ouder dan 400 jaar.

Luidklokken hadden en hebben meerdere functies. Ze roepen de gelovigen op om naar de kerk te gaan en om bepaalde religieuze verplichtingen na te leven (dit laatste geldt met name in de rooms-katholieke traditie). Er was en is ook een maatschappelijke functie omdat kerkklokken kunnen fungeren als niet te missen communicatiemiddel. Tegenwoordig heeft het luiden van de klokken voor veel mensen die wonen in de omringende buurt of wijk een vergelijkbare functie, denk aan het luiden op 4 of 5 mei, Koningsdag of bij trouwerijen of begrafenis. Niet voor niets hebben begraafplaatsen en crematoria tegenwoordig vaak een klok, omdat de symboliek van luidklokken door mensen begrepen en gewaardeerd wordt. In tijden dat mensen nog geen of weinig uurwerken hadden gaven de kerkklokken de tijd aan, kondigden bijzondere gebeurtenissen af en werden ze gebruikt als middel tot waarschuwing.

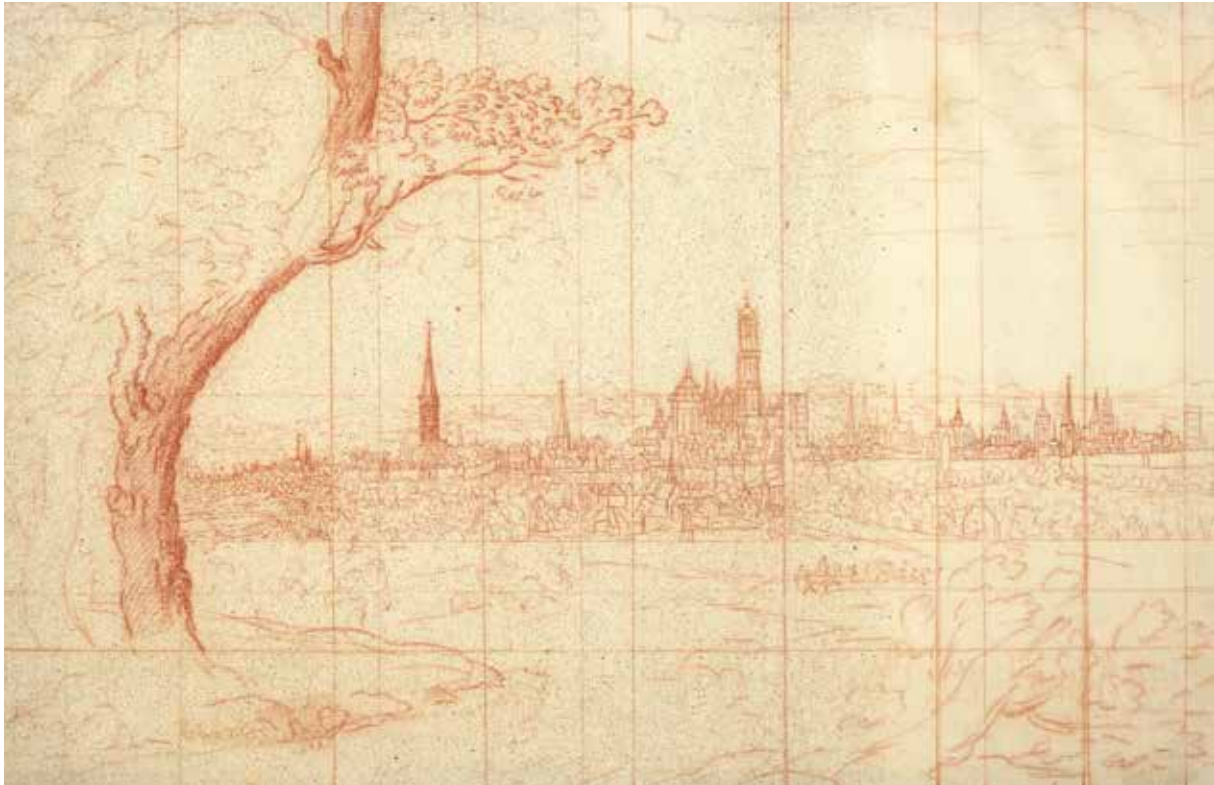
Voor een aantal belangrijke historische kerktorens geldt dat zij sinds de Napoleontische tijd (1815) niet eigendom is van de kerkelijke gemeente of parochie maar van de burgerlijke gemeente. Er is echter nog altijd een groot aantal kerken aanwezig in Utrecht waar de kerktoren of klokkentoren hoort bij het kerkgebouw en ook eigendom is van de kerkelijke gemeente.

Het Utrechtse Klokkenluiders Gilde heeft aandacht gevraagd voor het belang van luidklokken bij het herbestemmen van kerken, juist vanwege de betekenis niet alleen voor de gelovigen, maar vanwege de betekenis voor de buurt. Zij wijzen op het belang om de klokken ook aan de volgende gebruiker over te dragen en biedt aan om met hun gilde – bestaande uit 800 leden en 80 actieve klokkenluiders – de klokken te blijven luiden, bijvoorbeeld op bijzondere feestdagen. Het blijven luiden van de klokken is ook in het belang van de conditie en instandhouding van de klokken zelf. Sommige klokken en uurwerken hebben zelfs de status van rijksmonument. Zie in bijlage 11 van de visie uit 2017 het overzicht van klokken afkomstig van het Utrechtse Klokkenluiders Gilde.

Het historische gebruik van de binnenstadskerken

Zoals gezegd, Utrecht is een historische kerkenstad. In de binnenstad stonden talloze kapittelkerken, abdijen, kloosters, parochiekerken en kapellen, alle katholiek. Het volk kerkte in de parochiekerken. Deze kerkgebouwen hadden – anders dan tegenwoordig – een veel bredere functie in het dagelijkse leven. De kerk stond midden in het maatschappelijke leven en was veel meer dan nu een ontmoetingsplaats, niet alleen bij religieuze gebeurtenissen. Ook armenzorg geschiedde vanuit de kerken, onder meer door bedeling. Gilden en broederschappen waren in de kerk vertegenwoordigd, vaak met eigen altaren. Begraven geschiedde voor een deel nog in het kerkgebouw zelf. En in tijden van nood vormde de kerk ook een schuilplaats, niet alleen voor mensen maar in sommige gevallen ook voor vee.

Na de Reformatie in de late zestiende eeuw, in 1580, werd het openbaar belijden van de katholieke eredienst verboden. Utrecht had daarmee veel te veel kerkelijke gebouwen (circa 50!) voor de nieuwe hervormde godsdienst. De voornaamste kerkgebouwen behielden hun religieuze functie. Hoewel het dagelijks gebruik minder divers werd dan voorheen, bleef de kerk wel onderdeel van het maatschappelijke leven. Belangrijkste 'neventaak' voor de kerken was scholing.

Anonieme tekening uit het tweede of derde kwart van de 17de eeuw. De stad Utrecht, gezien vanuit het westen. Te zien is een landschap met bomen op de voorgrond. Op de achtergrond springen vooral de kerktorens eruit, waaronder de Domtoren en de Jacobikerk. (HUA)

Alle katholieke kloosters en abdijen werden na de Reformatie ontruimd. Deze gebouwen kregen zoveel mogelijk een nieuwe functie, zoals weeshuis, bestuurs- en overheidsgebouwen en een rechtbank. Andere gebouwen werden herbestemd tot woonhuizen, waarbij de voormalige kerkelijke functie door de ingrijpende transformatie nauwelijks meer herkenbaar was. Alleen het casco was economisch waardevol.

Een aantal 'overtollige' kloosterkerken en kapellen is gesloopt, andere kregen nieuwe of nevenfuncties. Zo is het koor van de Janskerk lange tijd in gebruik geweest als bibliotheek. De Mariakerk werd een muziekzaal, de voorganger van Kunsten & Wetenschappen. Andere kerkgenootschappen doken onder in 'schuilkerken'. Na de godsdienstvrijheid vanaf de Franse tijd werden weer nieuwe kerkgebouwen in de binnenstad gebouwd. Het herstel van de bisschopszetel in 1853 zorgde voor de bouw van een groot aantal katholieke kerken, kloosters en scholen, met name ook in de nieuwe wijken die na 1860 buiten de binnenstad ontstonden.

In de negentiende en twintigste eeuw kregen kerkgebouwen steeds meer een religieuze monofunctie. Alleen in uitzonderlijke gevallen werden kerkgebouwen op een geheel andere wijze gebruikt, zoals de Geertekerk als noodopvang voor overstromingsvluchtelingen uit Veenendaal in 1855. De religieuze functie kwam in de loop van de twintigste eeuw sterk onder druk te staan door toenemende ontkerkelijking en leegloop van de binnenstad. Veel kerkgebouwen kwamen leeg te staan. Aanvankelijk werd in die gevallen vaak besloten tot sloop, vooral bij de (neogotische) kerken in de buitenwijken. Op die wijze werden gaten in het stadsbeeld geslagen, zoals aan de Biltstraat na de sloop van O.L. Vrouwe ten Hemelopneming in 1972. Zeker in het beschermde stadsgezicht van de binnenstad van Utrecht zou de sloop van kerkgebouwen dramatische gevolgen hebben. Meer en meer zocht men daarom naar nieuwe bestemmingen, zoals de Martinuskerk aan de Oudegracht, die in de jaren tachtig is herbestemd tot woningen.

Tekening van het interieur van de Geertekerk te Utrecht, ingericht als opvangcentrum voor watersnoodvluchtelingen uit Veenendaal in 1855, gemaakt door W.C. van Dijk. Te zien is een kerk vol vluchtelingen. (HUA)

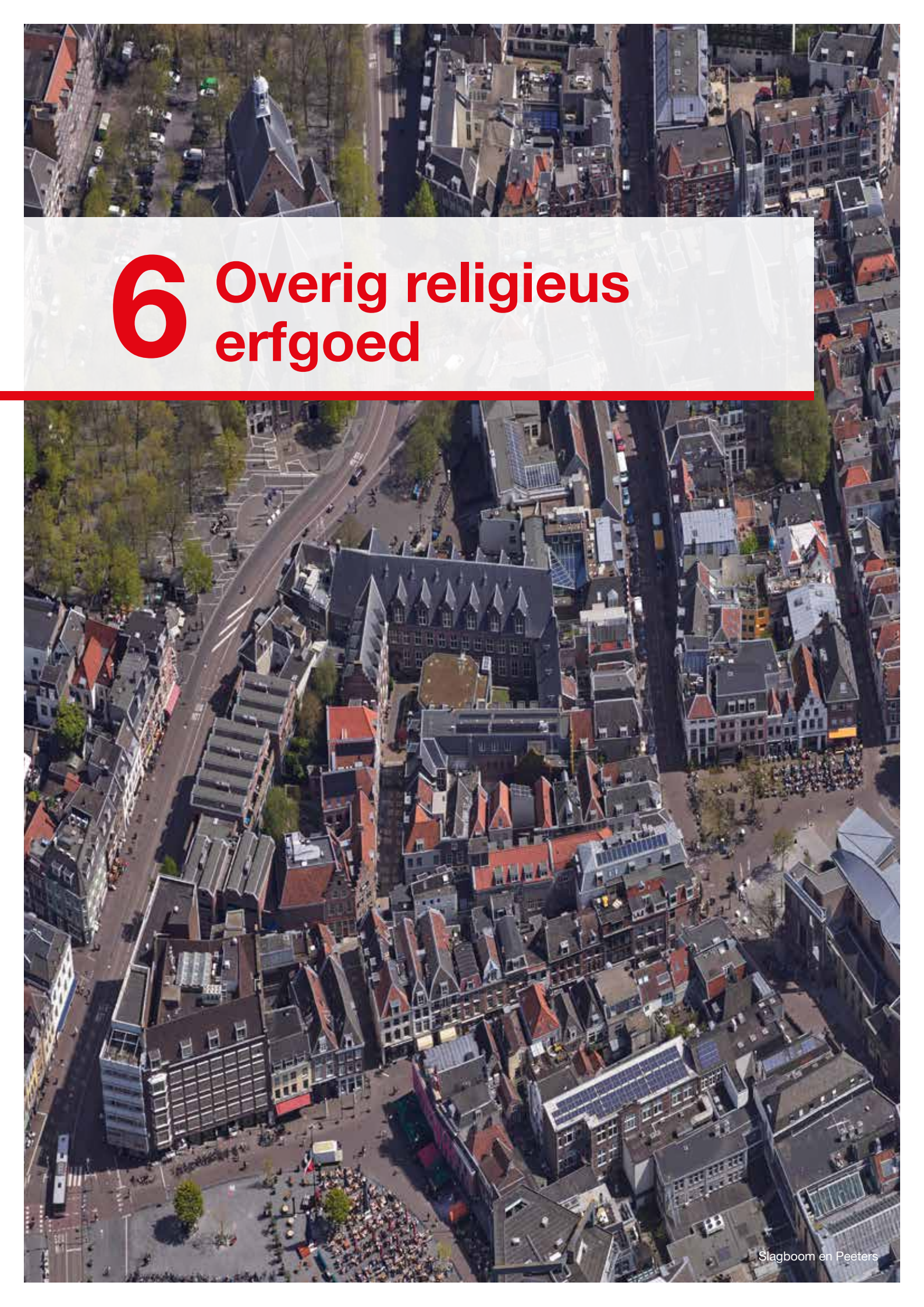
Er zijn ook recente voorbeelden, zoals de vestiging van een restaurant en hotel (Bunk), na het vertrek in 2018 van de Gereformeerde Gemeente uit de Westerkerk aan de Catharijnekade. De Ste. Gertrudiskerk in de Amaliadwarsstraat kreeg eveneens een geheel andere functie: in 2023 is hier een sportcentrum geopend.

Foto van de sloop van de Kerk van O.L. Vrouw ten Hemelopneming aan de Biltstraat in 1972. Er staan nog maar een paar zijmuren met neogotische vensters overeind, tussen het puin. (HUA, W.H.M. Uilenbroek)

Foto van de neogotische Martinuskerk, herbestemd als appartementengebouw. De raampartijen zijn aangepast voor de nieuwe woonfunctie. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, P. van Galen)

An aerial photograph of a historic city center, likely in the Netherlands. The image shows a dense cluster of buildings with red-tiled roofs and a prominent church spire in the upper left. A large crowd of people is gathered in a square in the lower right, and a street with a curved road is visible on the left. The text '6 Overig religieus erfgoed' is overlaid in red on a white background in the upper left quadrant.

6 Overig religieus erfgoed

6. Overig religieus erfgoed

Kloosters

Aan het eind van de middeleeuwen stonden in de stad niet alleen grote kapittel- en parochiekerken, maar ook vele kloosters, kapellen en gasthuizen. Al in de 11de eeuw werd de Paulusabdij gesticht, gevolgd door grote kloosters zoals het Johannieterklooster, het klooster van Sint Servaas en het Wittevrouwenklooster. Een van de belangrijkste vestigingen, een Balije van de Ridderlijke Duitse Orde was in Utrecht gevestigd. In de noordelijke binnenstad waren twee begijnhoven aanwezig. Zoals in veel steden bevonden zich in Utrecht kloosters van de Dominicanen (of Predikheren) en Franciscanen (of Minderbroeders).

De kloosterlingen hielden zich vooral bezig met prediking en onderwijs. In totaal kende Utrecht binnen maar ook buiten de stadspoort ruim 25 kloosters. Niet alle kloosterorden vestigden zich in de stad. Sommige orden zochten juist beperkte afzondering, zoals de Karthuizers (Klooster Nieuwlicht, Ondiep), de Benedictinessen (Sint Stevensabdij in Oudwijk) en de Cisterciënzers (abdij Mariëndaal, Zuilen).

Daarnaast waren er zo'n 20 gasthuizen. Die boden aanvankelijk onderdak aan pelgrims en daklozen, later ook aan zieken en ouderen. De meeste gasthuizen stonden in de bestaande stad, maar voor mensen met besmettelijke ziekten, zoals melaatsen en leprozen, werden gasthuizen elders gesticht. Opvallend werden pestlijders wel in de stad verzorgd. Enkele instellingen voor gezondheidszorg of ouderenzorg bestaan nog steeds op dezelfde plek, zoals het Bartholomeus-gasthuis en de Willem-Arntz-stichting. Met de Reformatie in 1580 veranderde er veel met de kerken en kloosters, de katholieke instellingen werden toen verboden. De grote kerkgebouwen werden voortaan gebruikt voor de protestantse eredienst. Andere kerkgebouwen, kapellen en kloosters werden (deels) gesloopt en leegkomende terreinen werden vooral in de 17de eeuw herontwikkeld. Namen van panden, straten, pleinen en kerkhoven herinneren soms nog aan de verdwenen religieuze gebouwen. Toch kregen hele complexen soms ook nieuwe functies. Het Minderbroedersklooster bijvoorbeeld werd aanvankelijk door de provincie in gebruik genomen en is momenteel onderdeel van de Universiteit Utrecht. Een deel van de Paulusabdij werd een gerechtsgebouw, en dat gebruik zou ruim vier eeuwen duren.

Met de komst van godsdienstvrijheid in de 19de eeuw werden opnieuw rooms-katholieke kerken, kloosters, zorg- en onderwijsinstellingen gebouwd. Dat gebeurde met name na het herstel van de rooms-katholieke kerkprovincie in Nederland in 1853. Een voorbeeld is het Sint Andreasklooster met ziekenhuis aan de Springweg, dat dateert uit 1873-1886. Net buiten de binnenstad, aan de Maliesingel, staat het Hiëronymushuis uit 1874, dat ook een functie had als wees- en bejaardenhuis. In de 19de-eeuwse buitenwijken ontstonden 'katholieke enclaves' met kerken, kloosters, scholen en verzorgingshuizen. Een voorbeeld hiervan zijn de vele instellingen rondom de (gesloopte) neogotische Onze-Lieve-Vrouwe ten Hemelopnemingskerk aan de Biltstraat uit de late 19de eeuw.

Iets jonger zijn de gebouwen in de 'enclave' rondom de Sint Antonius van Padua aan de Kanaalstraat (begin 20ste eeuw) en de gebouwen rondom de Sint Gertrudiskerk in Rivierenwijk (omstreeks 1924). Na de Tweede Wereldoorlog is nauwelijks sprake van nieuwe gestichte kloostergemeenschappen. Het eerste naoorlogse klooster is Spes Nostra aan de Hindersteinlaan in Vleuten. Dit moederhuis werd omstreeks 1960 gebouwd voor de Schoolzusters van Heiligenstadt. In de jaren zeventig werd daarnaast Huize Alenvelt bijgebouwd, een kleiner zusterhuis met een pastoorswoning. De laatste zusters vertrokken in 2018 en in het complex kwam een zorgcentrum met zorgwoningen voor ouderen.

De twee jongste kloostergebouwen van Utrecht bevinden zich aan de Oudegracht dichtbij elkaar. In 1985 werd aan het Jacobskerkhof een klooster voor de Augustijnen gebouwd. Tien jaar later verrees aan de Waterstraat de nieuwbouw van klooster 'Genazzano' voor de zusters Augustinessen van St. Monica. Beide locaties zijn nog in gebruik.

Synagogen

Vanaf de veertiende eeuw is er onder wisselende omstandigheden Joodse bevolking in Utrecht. De wijk waar zij woonden nabij de Bakkerstraat is tot op heden bekend als het 'Jodenrijtje'. Joden mochten zich sinds 1546 niet meer in het bisdom Utrecht vestigen. Na de Reformatie bleef het verbod min of meer gehandhaafd. Daarom is er nadien slechts incidenteel sprake van Joodse bewoning in de stad. Al vanaf 1444 en tot 1788 werd het voor Joden verboden om in de stad Utrecht te wonen. Veel meer Joden woonden in Maarssen. Pas aan het einde van 18de eeuw kregen Joden formeel toestemming zich in Utrecht te vestigen en een synagoge te stichten (1792). Deze bevond zich in de vroegere schuilkerk van de doopsgezinden aan de Springweg, grotendeels vernieuwd in 1926 door de Joodse architect Harry Elte. Deze synagoge is herbestemd tot kerk van de 'Stichting Zending en Opwekking', genaamd het Broodhuis. De synagoge en mikwe (ritueel bad) hebben een plek in een bijgebouw. Deze sjoel, een ander woord voor een synagoge of meer specifiek een school, is een vrijstaand bijgebouw, herbestemd tot een woning.

In 1871 is het Centraal Israelitisch Weeshuis aan de Nieuwegracht opgericht als landelijke instelling voor Joodse kinderen vanaf 6 jaar. In 1884 is het pand verbouwd door architect A. Nijland en is hier er een synagoge in gemaakt, waarvan de bovenste verdieping met muurschilderingen nog aanwezig is. Het pand huisvest sinds 2001 opnieuw een synagoge en een Joods cultureel centrum.

Vlak buiten de stad aan de Zandweg bevindt zich de Joodse begraafplaats uit het begin van de negentiende eeuw met poortgebouw en baarhuis. Hiervoor werden Joden niet in Utrecht maar in Maarssen begraven. De begraafplaats is nog steeds in gebruik.

Foto van de voormalige synagoge aan de Springweg. Onder het timpaan (de driehoek) staat nog een Hebreeuwse inscriptie.

7 Achtergrond van de monumentstatus

DES LAMS EN
HU TOONDE HU
DE HEILIGE ST
AD JERUZALEM
NEDERDALENDE
UIT DE HEMEL
VAN GOD ENDE
HEER LUKHEID
GODS VERLICHT
HAAR EN HAAR
LAMP IS HET
LAN
EN DE VOLKEN
ZULLEN BU
HAAR LICHT
WANDEL EN
OPENBART NC 21

7. Achtergrond van de monumentstatus

De eerste formele bescherming van kerkgebouwen vindt plaats in 1967. Een aantal belangrijke binnenstadkerken wordt dan geplaatst op de rijksmonumentenlijst; de inwerkingtreding van de eerste Monumentenwet in 1961 maakt de bescherming mogelijk. Een groot aantal van deze kerken was al opgenomen in de eerste 'Voorlopige lijst van Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst' (1918). Het gaat om de Domkerk, de Janskerk, de Pieterskerk, de Nicolaaskerk, de Jacobikerk, de Buurkerk, de Geertekerk, de Doopsgezinde kerk, de Lutherse kerk, de oudkatholieke kerk Maria Minor, de Catharinakerk, de Augustinuskerk en het kerkje in Blauwkapel.

De aanwijzing van deze kerken tot rijksmonument vindt plaats in de tijd dat ook bescherming van stads- en dorpsgezichten op basis van de Monumentenwet plaatsvindt: het fortdorp Blauwkapel (1966) en ook de binnenstad van Utrecht worden door het rijk aangewezen als beschermd stads- of dorpsgezicht (de binnenstad in 1976). De singels rondom de historische binnenstad, het Zoicherplantsoen, krijgt de status van rijksmonument. Het is een duidelijke keuze van de rijksoverheid om in deze periode van discussie over de toekomst van historische binnensteden de meeste bijzondere structuren en gebouwen te beschermen.

Foto van de Zuiderkerk uit 1925, architect A. Kool, Krommerijn 1, vlak voor de sloop. Fraaie kerk in Art Deco-stijl, heeft de beschermde status net niet gehaald. Opvallend is de hoekige klokkentoren. (familiearchief Kool)

Foto van de nieuwbouw die na de sloop van de kerk op deze locatie gebouwd is. De strakke vorm zonder hoogteaccent is een verlies aan stedenbouwkundige en architectonische kwaliteit.

In de jaren zeventig volgt een tweede – bescheiden – aanwijzing door het rijk van kerkgebouwen. Ditmaal betreft het de neogotische kerkgebouwen St. Martinus en St. Willibrordus, beide van architect A. Tepe en de kunstenaars van het St. Bernulphusgilde. De aanwijzing komt op een moment dat vooral neogotische kerkgebouwen in Utrecht (en heel Nederland) onder druk staan. De eerste grootschalige sloop van met name negentiende-eeuwse kerkgebouwen vindt plaats, zoals de OLV ten Hemelopneming aan de Biltstraat en de Monicakerk aan de Herenweg. In 1974 wordt ook de Torenpleinkerk als rijksmonument aangewezen.

In de jaren zeventig en tachtig worden de meeste grote binnenstadkerken gerestaureerd. Ook vinden niet veel later de eerste herbestemmingen plaats (de Buurkerk en Martinuskerk). De toekomst van de binnenstadskerken lijkt ‘voor een belangrijk deel’ veiliggesteld.

Dat geldt echter niet voor de kerkgebouwen buiten de singels, die vooral dateren van na 1850. Naar aanleiding van de sloop van enkele beeldbepalende kerkgebouwen (Oosterkerk aan de Maliebaan, de Zuiderkerk aan de Kromme Rijn en de Ludgeruskerk en Oranjekerk aan de Amsterdamsestraatweg) wordt door gemeentearchitect H. Dam een inventarisatie gemaakt van ruim 120 kerkgebouwen in de hele gemeente. Op basis van architectonische, stedenbouwkundige en historische kwaliteiten worden 25 kerken en één voormalige synagoge (aan de Springweg) geselecteerd en voorgelegd aan de gemeentelijke Monumentencommissie. Uiteindelijk worden 22 kerken en de synagoge in 1987 geplaatst op de gemeentelijke monumentenlijst.

In 1995 verzoekt de Gereformeerde Gemeente om de Tuindorpkerk en de Bethelkerk op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. De Commissie Welstand & Monumenten adviseert om de Tuindorpkerk wel te plaatsen vanwege de stedenbouwkundige betekenis, maar de Bethelkerk niet en dit advies wordt door het college van B&W overgenomen.

Foto's van de Jeruzalemkerk, Troosterlaan 65. Te zien is een deur van vierkante tegels van Mobach keramiek. Geschreven staat een bijbeltekst uit Openbaring 21:9. Rechts een detail van de tekst.

In 2001 worden in het kader van het Monumenten Selectie Project (MSP) van het rijk twee kerken uit de periode 1850-1940 (de zogenaamde jongere bouwkunst) op de rijksmonumentenlijst geplaatst: de oudkatholieke Ste. Gertrudiskerk (Willemssplantsoen) en de H. Antonius van Paduakerk (Kanaalstraat). De gemeentelijke monumentenstatus van beide kwam daarmee te vervallen. Binnen hetzelfde kader (MSP) worden in de gemeente Vleuten-De Meern de O.L.V. ten Hemelopneming (Pastoor Boelenslaan) en de St. Willibrorduskerk (pastoor Ohlleen) aangewezen tot rijksmonument.

In 2004 wordt in het Monumentenbeleidsplan een herinventarisatie opgenomen van met name de naoorlogse kerkgebouwen tot 1970. Deze periode is bij de inventarisatie in 1986 onderbelicht gebleven, ook zijn er sinds 1987 opnieuw diverse beeldbepalende kerken gesloopt (zoals de Pauluskerk in Tuindorp en de Christus Koningkerk in Kanaleneiland). De voormalige gemeente Vleuten-De Meern nu toegevoegd. De inventarisatie betreft vijftig niet beschermd (kerk)gebouwen van alle mogelijke religieuze gemeenschappen in Utrecht en Vleuten-De Meern. Naast architectonische en stedenbouwkundige aspecten, wordt nu ook nadrukkelijk de betekenis van de plattegronden als uitdrukking van de religieuze stroming meegewogen en in dat licht bekeken wordt de Bethelkerk nu wel positief beoordeeld. Op basis van deze inventarisatie worden in 2007 zes kerkgebouwen en één gemeenschapszaal op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst.

In 2024 is een aantal gebouwen uit de periode 1970-2008 aangewezen als gemeentelijk monument. Dit was de uitkomst van een uitgebreide inventarisatie van gebouwen, objecten en complexen uit die periode. Tot de nieuwe gemeentelijke monumenten behoren ook de Oranjekapel, de HH Johannes en Bernarduskerk en het Stiltecentrum in Hoog Catharijne. Vervolgens is in 2025 in een aparte procedure het fraterhuis aan de Grave van Solmsstraat 4 (uit 1909) als gemeentelijk monument aangewezen.

Van het Utrechts religieus erfgoed zijn – op de synagogen na – geen andersoortige gebouwen aangewezen als monument. Andere religies hebben niet in alle gevallen zelf een gebouw als gebedshuis gebouwd, maar een bestaand (kerk)gebouw in gebruik genomen. Daarnaast kan het zijn dat de gebouwen zeer recent zijn gebouwd en daarom nog niet opgenomen zijn in inventarisaties. Mogelijk worden in de toekomst bouwwerken van na 2008 ook aangewezen als monument. Wel voegde Museum Catharijneconvent in 2023 de Ulu Moskee, voltooid in 2015, toe aan het project “Grootste Museum van Nederland”.

8 Huidige situatie, staat en gebruik

8. Huidige situatie, bouwkundige staat en gebruik

Inleiding

Wat is de stand van zaken ten aanzien van de 59 monumentale kerkgebouwen in Utrecht? Wat is de staat, welke gebouwen hebben een religieus gebruik, zijn in de afgelopen decennia herbestemd, en waar is nu sprake van dreigende leegstand en afstoting?

Utrecht lijkt om twee redenen een gunstige positie te hebben vanwege:

- een grote diversiteit aan geloofsgemeenschappen, ten opzichte van veel andere Nederlandse steden, met name in het zuiden van het land
- goede mogelijkheden voor nevengebruik / verhuur voor met name de binnen-stadkerken, door de centrale ligging in het land.

In totaal zijn 26 religieuze gebouwen beschermd als rijksmonument, waarvan vijf vanwege de aanwezigheid van een rijksmonumentaal orgel, en 36 beschermd als gemeentelijk monument.

Bouwkundige staat van de kerkgebouwen

De bouwkundige staat van de kerkgebouwen is in de meeste gevallen, op slechts enkele uitzonderingen na, redelijk tot zeer goed. Dit is te danken aan grote restauratieprogramma's die eind jaren vijftig reeds zijn gestart en die vooral in de jaren zeventig en tachtig zijn uitgevoerd met subsidies van de rijksoverheid, maar ook door de zorg voor het onderhoud van de eigenaren. De Domkerk bijvoorbeeld is in 2018 een nieuwe grote restauratiecyclus gestart (in verschillende fasen) sinds de laatste in de jaren 80. Naar verwachting wordt deze in 2029 afgerond.

Bij de restauratie van de Domkerk bleek de bestaande rijksregeling niet afdoende en is incidenteel aan rijk, provincie en gemeente een verzoek gedaan voor financiële ondersteuning. Er wordt een signaal afgegeven dat de Subsidie Instandhouding Monumenten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed tekortschiet, veel aanvragen worden afgewezen. Bovendien hebben de eigenaren te maken met een steeds hoger eigen aandeel in de kosten van onderhoud en/of restauratie, omdat het subsidiepercentage is afgenomen. De kwaliteit van restauratie en het onderhoud wordt hiermee niet geborgd. Als gemeente maken wij hier ons zorgen over.

Voor religieuze gebouwen die de status hebben van gemeentelijk monument droeg de gemeentelijke kerkenregeling bij een goede onderhoudstoestand. De meeste kerkeigenaren maakten gebruik van deze subsidieregeling, die van 1992 tot en met 2016 van kracht was.

Per 2025 is de regeling voor leningen uit het Utrechts Restauratiefonds geactualiseerd en uitgebreid. Vanwege fors gestegen bouwkosten is het maximaal te lening bedrag voor restauratie en duurzaamheidsmaatregelen verhoogd. Voor het eerst is het ook mogelijk voordelig te lenen voor voorzieningen waarmee de toegankelijkheid wordt verbeterd voor mensen met een fysieke beperking.

Het aantal kerkgebouwen dat niet meer in gebruik is als kerk stijgt en er worden kerkgebouwen verkocht aan bedrijven en particulieren om te herbestemmen.

De Monumentenwacht in de provincie Utrecht zal zich actiever in gaan zetten om te borgen dat zij onderhoudsinspecties mogen blijven uitvoeren. Steeds vaker wordt het abonnement voor inspecties naar de bouwkundige staat niet meegenomen. Het komt ook af en toe voor dat nieuwe eigenaren na enkele jaren het gebouw (met of zonder verleende vergunning) weer doorverkopen, waardoor herontwikkeling langer op zich laat wachten en de gebouwen langer leeg staan. Leegstand is kritiek voor de onderhoudsstaat.

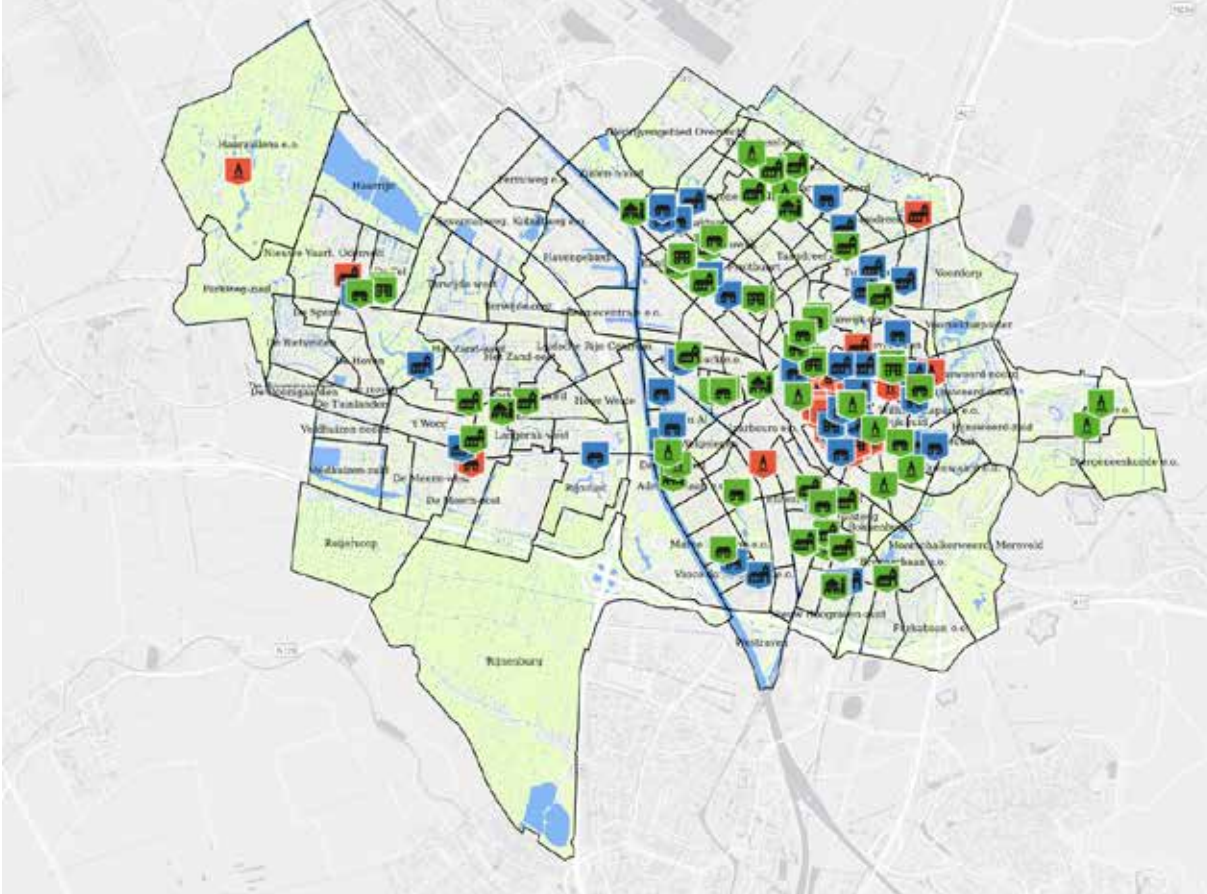
Een positieve rol speelt de reguliere inspectie door de Stichting Monumentenwacht in de provincie Utrecht. Verreweg de meeste kerken zijn als abonnee hierbij aangesloten, terwijl voor de niet-kerkelijke monumenten in Utrecht circa een derde van de eigenaren abonnee is. De Monumentenwacht Utrecht heeft de huidige staat van het casco en van het onderhoud van de geïnspecteerde kerkgebouwen op een rij gezet (cijfers uit 2016):

Tabel rijksmonumenten

Casco	Onderhoud
95% is goed	48% is goed
5% redelijk	45% redelijk
0% matig	7% matig
0% slecht	0% slecht

Tabel gemeentelijke monumenten

Casco	Onderhoud
87% is goed	16% is goed
13% redelijk	68% redelijk
0% matig	10% matig
0% slecht	6% slecht

Overzichtskaart van kerkgebouwen die rijks- of gemeentelijk monument zijn

Rood = rijksmonument

Blauw = gemeentelijk monument

Groen = niet beschermd

Een overzicht van kerkgebouwen die rijks- of gemeentelijk monument zijn kunnen op [deze online kaart](#) worden bekeken.

Gebruik

Het gebruik van de monumentale kerkgebouwen in de binnenstad en in de wijken is vaak multifunctioneel. Dat is gunstig voor het behoud en beheer van deze gebouwen. De kerken in de buitenwijken vervullen vaak een ondersteunende rol voor het maatschappelijke leven in de wijk: buitenschoolse opvang, huiswerkbegeleiding, uitvaartdiensten, gebruik van de kerk door buurtbewoners, voedselbank, zaalverhuur, concerten en andere culturele activiteiten. Dat geldt natuurlijk niet voor alle kerken. Veel (katholieke) kerken worden alleen gebruikt voor de zondagse mis of kerkdienst en/of een uitvaart, doop- of trouwdienst. Daar waar de kerkgemeenschap sterk terugloopt of verouderd is, is het risico op sluiting en afstoting het grootst en zal een vraag van herbestemmen spelen.

Op [deze online kaart](#) staat het gebruik vermeld.

Foto van de Johanneskerk, Moezeldreef 400. Te zien is een dansvoorstelling in kleurige kleding tijdens de Culturele Karavaan, een multicultureel muziek en dansfestival.

An aerial photograph of a Gothic cathedral's roof, showing intricate stonework, pinnacles, and a dark tiled surface. A white semi-transparent banner is overlaid across the middle of the image, containing the title. Below the banner, the image continues with a closer view of the roof's edge, showing moss-covered stone carvings and a curved architectural element.

9 Financiële aspecten

9. Financiële aspecten

Financiële aspecten

De instandhouding van monumentale kerkgebouwen is onder meer een financiële opgave. De reguliere exploitatie van kerkgebouwen omvat veel posten die voor alle monumentale gebouwen gelden, maar deels specifiek zijn voor kerkelijke objecten, zoals relatief hoge kosten voor energie, maar ook voor de verzekering – veelal tegen herbouwwaarde – en in veel gevallen ook de kosten voor de instandhouding van monumentale orgels.

De exploitatie betreft:

- Kosten voor energie
- Verzekeringen van het kerkgebouw
- Abonnement en kosten inspecties Stichting Monumentenwacht Utrecht
- Kosten voor regulier stemmen en onderhoud orgel(s)
- Personele lasten en huisvesting van het kerkelijk bureau
- In enkele gevallen erfpacht
- Restauratie- en onderhoudslasten
- Overige lasten, zoals rente en aflossing op leningen voor restauratie of verbouw

De totale exploitatie van de kerkelijke gebouwen met een rijks- of gemeentelijke status op jaarbasis bedraagt circa € 50.000,- voor de kleinere gebouwen tot vele tonnen voor de grote binnenstadskerken.

Incidenteel worden investeringen gedaan om nevengebruik mogelijk te maken: om het gebouw beter geschikt te maken voor verhuur en evenementen zijn diverse aanpassingen noodzakelijk. Dan gaat het om extra toiletgroepen, horecavoorzieningen die aan de nodige eisen moeten voldoen, maar ook aanpassingen op grond van voorschriften van de brandweer, ten behoeve van de veiligheid van mens en gebouw.

Voor gebouwen met (overwegend) religieus gebruik is de heffing van onroerendezaakbelasting (OZB) niet van toepassing. Bij wijziging van de functie met verlies van religieus gebruik vervalt deze vrijstelling van de OZB.

Tegenover deze kosten staan diverse inkomstenbronnen:

- Inkomsten die direct gerelateerd zijn aan het religieuze gebruik: de jaarlijkse kerkelijke bijdrage van kerkleden (actie Kerkbalans), collectes, giften en legaten
- Inkomsten uit vergoedingen voor uitvaartbijeenkomsten en kerkelijke inzegeningen van huwelijken
- Verhuur voor congressen, evenementen, culturele manifestaties, concerten, vergaderingen en exposities. Concerten en andere evenementen worden vanuit eigen geledingen georganiseerd of door derden, zoals jaarlijks het Festival Oude Muziek.
- Fondsen, sponsoring en crowdfunding
- Inkomsten uit additionele horeca, zoals bij de Domkerk
- Giften door bezoekers
- Subsidies voor rijksmonumenten (eenmalig voor restauraties en meerjarige instandhoudingssubsidies (Subsidiëring Instandhouding Monumenten) en goedkope leningen van rijk, provincie (Parelfonds) voor rijksmonumenten of van de gemeente (het Utrechts Restauratiefonds) voor gemeentelijke monumenten

- Fonds Binnenstadskerken van de PGU, gemeente en provincie voor de vijf grote rijksmonumentale kerken in de binnenstad (zie rol van de gemeente)
- Entree heffen, in de huidige situatie gebeurt dat bij een beperkt aantal kerken, bij groepsrondleidingen. Dit toeristisch bezoek is met name mogelijk in de grote binnenstadskerken, behalve bij de Buurkerk. Het toeristisch bezoek kan het kerkelijke gebruik, de kerkdienst, in de weg zitten (museale versus kerkelijke functie).

Kerkeigenaren benoemen regelmatig het belang van het faciliteren door de gemeente van de mogelijkheden voor diverse vormen van nevengebruik (niet-kerkelijk gebruik), inclusief additionele horeca, in het omgevingsplan.

Bij de gesprekken met een aantal eigenaren komt ook de parkeerproblematiek naar voren: kerkgangers blijven onder meer weg vanwege de parkeerheffing. Zij zien dit vooral op de zondagen als een belemmering omdat op zondag betaald parkeren is ingevoerd in de binnenstad. In een tweetal gevallen was de parkeerheffing een van de redenen tot verplaatsing van de kerkgemeenschap vanuit de binnenstad naar omliggende wijken.

De kerkenregeling waarbij de gemeente subsidieerde in het onderhoud van kerkgebouwen met de status van gemeentelijk monument bestond vanaf 1992, op basis van een meerjarenonderhoudsplan, van zes jaar. Het college besloot in 2014 de regeling te integreren met de regeling voor voordelige leningen uit het Utrechts Restauratiefonds.

Voor financieringen van restauraties en duurzaamheidsmaatregelen kunnen eigenaren ook een beroep doen op het Nationaal Restauratiefonds (NRF). Dit NRF is ook de samenwerkingspartner bij de uitvoering van het Utrechts Restauratiefonds.

Foto van een bijeenkomst in Boothstraat 7: een voorbeeld van verhuur van een kerkzaal.

Diverse regelingen onder andere voor kerkgebouwen

Kerken nevenfunctie-lening van het Nationaal Restauratiefonds

Met de Kerken nevenfunctie-lening kunnen aanpassingen worden gefinancierd die het mogelijk maken om het kerkgebouw voor andere activiteiten te gebruiken. Met de lening kunnen sanitaire voorzieningen, verwarming of een pantry worden gerealiseerd. Met deze (neven)activiteiten kan een kerkgebouw extra inkomsten genereren, wat gunstig is voor de exploitatie. De kerken nevenfunctie-lening kan ook ingezet worden voor duurzaamheidsmaatregelen of de financiering van herbestemmingskosten, ook als er geen sprake meer is van religieus gebruik. Alleen rijksmonumenten kunnen van deze lening gebruik maken.

Subsidieregeling stimulering herbestemming monumenten

De Subsidieregeling stimulering herbestemming monumenten van de rijksoverheid bevordert een duurzaam gebruik van beschermde monumenten en van gebouwen met een cultuurhistorische waarde. De regeling voorkomt dat monumenten waarvoor een nieuwe functie lastig te vinden is, langere tijd leeg staan en daardoor snel achteruit gaan. De subsidie draagt bij in de volgende kosten:

- onderzoek: kosten voor onderzoek naar de haalbaarheid van de herbestemming
- wind- en waterdichtmaatregelen: kosten om het bouwwerk in de tussentijd wind- en waterdicht te houden.

Foto van een banier in de St Edmundsbury Cathedral, kerkbezoekers worden gewezen op de mogelijkheid om te doneren voor het onderhoud van de kerk.

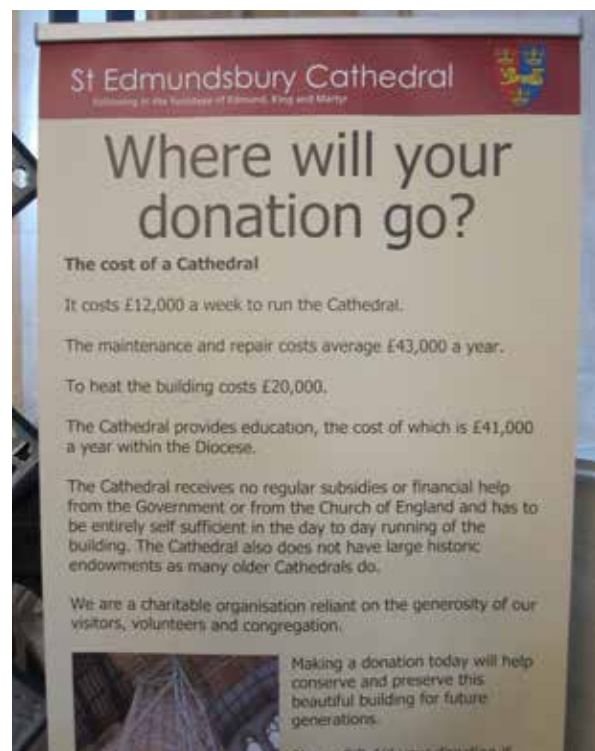

Foto van een tweede banier. Hierop staan de kosten van onderhoud en exploitatie van de St Edmundsbury Cathedral (in 2016), om aan te geven waar donaties voor gebruikt worden.

Alle categorieën monumenten en niet-beschermd gebouwen van cultuurhistorische waarde kunnen van deze regeling gebruik maken, zelfs voor kerkgebouwen of kloosters die niet beschermd zijn.

Subsidie provincie Utrecht

Voor het ondersteunen van restauratie van rijksmonumenten beschikt de provincie Utrecht over een Fonds Erfgoedparels. De recente restauratiefasen van de Domkerk zijn gesubsidieerd vanuit dit Fonds, naast incidentele bijdragen van het Ministerie van OCW en van de gemeente.

Foto van de Domkerk, zuidzijde koor met luchtbogen. In 2014 werd met de crowdfundingactie 'Draag de Dom' het restauratiebedrag voor één luchtboog binnengehaald.

10 Verduurzaming religieuze gebouwen

10. Verduurzaming religieuze gebouwen

Kerken doen steeds meer aan verduurzaming en energieopwekking. Zo zijn er zonnepanelen geplaatst bij de Metaalkathedraal en de Nieuwekerk en zijn de voormalige Nieuw Apostolische kerk en de Torenpleinkerk volledig van het gas af. Ten behoeve van het verduurzamen van monumenten was er tot en met november 2023 de DUMO-regeling, waarbij subsidie werd verleend voor een duurzaamheidsadvies, op voorwaarde dat er enkele voorgestelde maatregelen werden uitgevoerd. Drie kerkgebouwen en twee pastorieën hebben hier gebruik van gemaakt. Vanaf eind 2023 kunnen kerkgebouwen voor advies gebruik maken van de regeling ‘Duurzamer maken bedrijf of instelling’. Voor uitvoeren van maatregelen kunnen zij gebruik maken van de regeling ‘Energie besparen mkb’.

De Provincie Utrecht heeft een programma ontwikkeld om verduurzamingsmogelijkheden inzichtelijk te krijgen, speciaal voor rijksmonumentale kerkgebouwen die in religieus gebruik zijn. Het programma bestaat uit een “Handleiding verduurzamen Utrechtse kerken”, een gesprek aan de hand van een energiescan en een quick- of maatwerkscan en begeleiding door een energiecoach.

Nationaal is er nog de ISDE-subsidie voor installaties voor energieopwekking en de DUMAVA voor maatschappelijk vastgoed.

De Vereniging Beheerders Monumentale Kerkgebouwen (VBMK) zet zich in voor goed gebruik en beheer van (monumentale) kerkgebouwen. Zij adviseren over onder andere professionalisering en indien nodig ook over meervoudig gebruik. Zij hebben een handboek met informatie, tips en tools. Er is een speciale module over duurzaamheid.

De huidige financieringsregeling van het gemeentelijke Utrechts Restauratiefonds is ook voor duurzaamheidsmaatregelen te benutten. Als voorwaarde moet het onderhoud natuurlijk wel in orde zijn. De belangrijkste doelstelling voor het URF is stimuleren van restauratie en dat moet in verhouding blijven tot de energiemaatregelen. Ook de financiering van maatregelen om de toegankelijkheid te verbeteren voor mensen met een fysieke beperking is mogelijk, omdat er een verschuiving is met behoefte aan sociale verduurzaming. Er is voor het verbeteren van toegankelijkheid, los van een monumentenstatus, al een tijdelijke subsidieregeling van de gemeente.

Foto op de vorige pagina: Doopsgezinde kerk aan de Oudegracht. Te zien is de achtergevel van de kerkzaal met voorzetrampen aan de buitenzijde, ter isolatie.

11 Multifunctioneel gebruik en bereik

11. Multifunctioneel gebruik en publieksbereik

Kerken kijken, kerken voelen

Elza Kuyk – onderzoeker Universiteit Utrecht in het programma www.religiousmatters.nl en wetenschappelijk coördinator van het Remonstrants Seminarium. Zij werkte daarna in verschillende functies aan de Faculteit Religie en Theologie van de Vrije Universiteit. Zij promoveerde op het proefschrift ‘Tussen erfgoed en eredienst. Meervoudig gebruik van vier monumentale stadskerken.’ In dit kader werd de Utrechtse Geertekerk onderzocht. Op verzoek van de afdeling Erfgoed schreef zij onderstaande bijdrage.

“Een groep studenten verkent als onderdeel van hun opleiding een half uur de Geertekerk in stilte op een vrijdagmiddag in oktober 2019. De zon werkt mee en de drie glas-in-loodramen en de heldere vensters van het lege hoogkoor zijn goed te zien. Iemand zegt: “Je zou dit kerkgebouw eens open moeten stellen voor wie er geen lid van is!” Het goede nieuws is dat dit kerkgebouw onderdeel is van het Utrechtse programma Kerken kijken. Sinds 1983 worden binnenstadskerken, inmiddels elf, in de zomermaanden opengesteld voor bezoekers. Het initiatief is uitgebreid met een programma Kerken luisteren. Gewoon, door de week.

Sommige kerkgebouwen markeren de stad, maar er zijn talloze kerkgebouwen en andere religieuze gebedshuizen waar je zo aan voorbij loopt. Kerkgebouwen worden vaak gezien als het gebouw van een bepaalde religieuze groep. Hoewel bezoek aan kerken tijdens vakantie in het buitenland allang gewoon is, is de drempel in Nederland vaak hoger. Wie niet bij die groep hoort, heeft het gevoel daar niks te zoeken te hebben. Dat kan het bezoek aan een kerkgebouw of gebedshuis in de weg staan. Hoe weten mensen of ze welkom zijn? Religieuze gemeenschappen kunnen gesloten zijn, maar vaak stellen ze belangstelling van een breder publiek voor hun kerk toch op prijs. Ze zijn vaak genooddaakt hun ruimtes te delen en te verhuren. Op die manier zetten steeds vaker mensen voet in een kerkgebouw. Gebedshuizen wisselen nog wel eens van eigenaar omdat de ene geloofsgemeenschap krimpt en de andere groeit, zoals een aantal nieuwe internationale kerken. Soms wordt een klein kerkgebouw dat leegkomt, omgebouwd tot particuliere woning. Soms wordt het kerkgebouw een onderneming en wordt het toegankelijk gemaakt voor het nuttigen van koffie, een maaltijd en het genieten van muziek.

Een kerkgebouw wordt van steeds meer kanten beleefd en bekeken, van de archeologische aandacht voor de grafstenen tot bovenaanzichten. Met opnames door drones kunnen kerkgebouwen verkend worden in een virtuele luchtreis tussen de gewelven. Kerkgebouwen worden gepresenteerd met uitleg door gidsen maar kunnen ook zelf verkend worden om te ondergaan. Kerken kijken, kerken luisteren... valt een kerkgebouw ook te ruiken, te voelen of te proeven voor “gewone” bezoekers die niets (meer) met het christendom van doen hebben?

Bezoekers hoeven geen kenners te zijn om zich door een kerkgebouw te laten verwelkomen. Kerkgebouwen zijn ook actoren die zichzelf presenteren. Ze tonen zichzelf als gebouwen met geschiedenis en karakter. Bij het betreden van een kerkgebouw is de overgang naar een andere sfeer vaak direct voelbaar. De temperatuur kan anders zijn, het geluid, het licht: de bezoeker heeft even tijd nodig om zich in te stellen op de ruimte. Voor de ene bezoeker is een kerkgebouw onmiddellijk 'een huis van God', voor een ander biedt een kerkgebouw een verwijzing naar iets transcendent, iets dat het gewone leven overstijgt. En voor een derde bezoeker is dat misschien hetzelfde. Ook kan bij wijze van negatie de afwezigheid van God worden ervaren en een ervaring van leegte doen opkomen. De beleving hangt af van de bezoeker zelf maar ook van hoe het kerkgebouw op dat moment wordt gepresenteerd. Het maakt een verschil of er orgelspel klinkt, een mis wordt gehouden of een commerciële event plaatsvindt dat de aandacht opeist.

Hoe dan ook is er interactie tussen de bezoeker en het kerkgebouw. Het loont om de tijd te nemen om een kerkgebouw beter te leren kennen en het te laten inwerken op de perceptie. Ook de inbreng van kunstenaars kan bijdragen aan de nadere kennismaking met een kerkgebouw, waarbij het accent op minder voor de hand liggende aspecten wordt gelegd en zo de verbeelding van bezoekers wordt geprikkeld. Natuurlijk zijn er ook rauwe randjes, raadsels en geheimen, graven, en sporen van het verleden die kunnen vragen om onderzoek, zoals bijvoorbeeld het slavernijverleden. Voor de kerkgebouwen die opengesteld worden, geldt dat ze als het ware zeggen: onderzoek en beleef mij. Ze bieden stilte, gezelschap, een doordringend besef van de geschiedenis van de stad, muziek en licht.”

De gemeente Utrecht sluit zich aan op het gedachtegoed van Elza Kuyk, die het belang aangeeft van multifunctioneel gebruik van een kerk. Niet alleen kan de religieuze functie langer standhouden, maar het is ook een mogelijkheid voor kruisbestuiving. Als gemeente willen wij multifunctioneel gebruik van kerken stimuleren. Voordat er wordt overgegaan op volledige herbestemming willen wij graag dat er eerst gekeken wordt of het combineren van functies kansen biedt. In 2024 zullen wij dit transformatieproces (van een religieuze hoofdfunctie naar een volledig herbestemde) schematisch uitschrijven in een transformatieladder en aangeven welke stappen daarbij van belang zijn. Dit doen wij om goed in beeld te krijgen hoe publieke toegankelijkheid en ervarbaarheid van de ruimte voor de kerkgebouwen niet over het hoofd worden gezien. Door dit te doen voor het gehele kerkenlandschap worden we niet verrast dat alle kerken in particulier bezit eindigen en ontoegankelijk zijn. Het opmaken van een transformatieladder met een inspanningsverplichting geeft helderheid in het transformatieproces.

Toerisme en religieus erfgoed

In de oorspronkelijke visie religieus erfgoed uit 2017 wordt toeristische benutting van erfgoed als thema benoemd. Want dat het erfgoed een van de grootste toeristische trekpleisters is zal duidelijk zijn. En andersom profiteert het erfgoed ook van het toeristische bezoek. Direct omdat bijvoorbeeld bezoekers aan de Domkerk tegenwoordig nadrukkelijk om een financiële bijdrage wordt gevraagd. En indirect door bestedingen in de stad die voor een deel weer in het onderhoud van de monumenten worden geïnvesteerd.

Actuele cijfers daarover zijn er niet, maar wel zijn er relevante getallen op het gebied van toerisme in de stad Utrecht. De toeristische-recreatieve sector was al in 2015 een belangrijke economische factor voor de stad, met € 1,1 miljard aan jaarlijkse bestedingen, voor een groot deel (56%) voor het zakelijk toerisme. De sector was toen goed voor 7,4% van de werkgelegenheid in de stad, met 12.500 voltijdbanen.

In 2023 ging het al om 24.345 voltijdbanen in deze sector. Ook het aantal hotelovernachtingen is in de loop der jaren fors gestegen, naar 1,2 miljoen in 2024. In 2015 waren het nog ruim 600.000. Het aantal Nederlandse toeristische bezoekers – van buiten de gemeente – was in 2024 2,7 miljoen. Voor corona was dat aantal overigens hoger.

Het zijn indrukwekkende cijfers en vergeleken met tien jaar geleden is de stijging aanzienlijk. Terug naar het religieus erfgoed: het aantal specifieke toeristische bezoeker aan de Domkerk was voor het eerste meer dan 500.000. Aangezien veel bezoekers een bedrag doneren is er sprake van een belangrijke inkomstenbron die vooral benut wordt voor de instandhouding. Het is en blijft een uitdaging om ook in de andere (binnenstads)kerken grotere aantallen bezoekers te kunnen ontvangen, zodat daar ook de mogelijkheden voor extra inkomsten worden vergroot. Kerken Kijken speelt daarbij een belangrijke rol.

Op het internationale congres dat in oktober 2016 in Utrecht werd gehouden over religieus erfgoed en toerisme werd een moderne vorm van doneren bij een bezoek aan een kerkgebouw genoemd. De website en app Religiana streeft naar het aanbieden van informatie over openstelling en over de cultuurhistorie en biedt ook de mogelijkheid ter plaatse een financiële bijdrage te leveren, dat alles met gebruik van een smartphone.

Foto van het interieur van de Geertekerk met nieuwe glazen pui uit 2016 in een zijbeuk voor multifunctioneel gebruik.

Publieksbereik: Kerken Kijken Utrecht en de Kerkvernieuwers

Voor het openstellen van de monumentale kerkgebouwen in de binnenstad bestaat in Utrecht al sinds 1983 het cultuurhistorische project Kerken Kijken Utrecht.

Twaalf binnenstadskerken en incidenteel kerken buiten de binnenstad zijn, vooral in de zomermaanden, opengesteld voor bezoekers. Meer dan 200 vrijwilligers verzorgen rondleidingen. Het aantal bezoekers is de laatste jaren. Het project, vanaf 2019 georganiseerd door een aparte stichting, wordt structureel gesubsidieerd door de gemeente Utrecht.

Sinds 2024 zijn de Kerkvernieuwers in opdracht van de gemeente Utrecht actief. Dit is een stichting die zich inzet voor 'toekomstgericht en maatschappelijk gebruik van kerkgebouwen op basis van nieuwe samenwerkingen tussen overheden, religieuze instellingen, culturele partners en andere betrokkenen'. In Rotterdam zorgt de stichting al sinds 2021 voor samenwerking tussen kerkeigenaren en andere partijen om gezamenlijk activiteiten op te zetten, onder de naam 'Heilige Huisjes Rotterdam'. De Kerkvernieuwers werken ook samen met Kerken Kijken.

Foto van informatiepanelen van Kerken Kijken in de Nicolaïkerk. Te zien zijn zes verplaatsbare borden in metalen frames met informatie over de bouwgeschiedenis van de kerk, met teksten, foto's en plattegronden.

Publieksbereik

De gemeentelijk afdeling Erfgoed kent een lange traditie in het voor het grote publiek tonen van resultaten van historisch onderzoek (archeologie, bouw- en architectuur-historie). Aan de Utrechtse geschiedenis zijn veel publicaties en brochures gewijd. Enkele boeken gaan over kerkelijk erfgoed, zoals het in 2014 verschenen: *De Utrechtse Domtoren, Trots van de stad*. Naast publicaties wordt er veel aandacht besteed aan rondleidingen en lezingen, zodat de kennis van de stad letterlijk bij de mensen wordt gebracht.

Foto van de tentoonstelling in het Centraal Museum naar aanleiding van de publicatie *De Utrechtse Domtoren, Trots van de stad*. Te zien zijn houten constructies, die de steigers verbeelden, met daarop informatiepanelen.

Kerkgebouwen als cultuurpodium

De Utrechtse kerkgebouwen spelen al decennialang een belangrijke rol als cultuurpodium voor met name muziek. Organisaties gelieerd aan kerken presenteren er hun concertseries en speciale projecten; andere organisaties in het culturele veld huren kerkgebouwen als een passende locatie voor een deel van hun programmering, zoals Festival Oude Muziek, Internationaal Kamermuziek Festival Utrecht, festival Le Guess Who? en poppodium Ekko.

Ook zijn er kerkgebouwen die niet langer een religieuze functie hebben en die zich hebben ontwikkeld tot een waardevolle culturele voorziening zoals de Leeuwenberghkerk, Buurkerk, Metaalkathedraal en Stefanuskerk. Iedere kerk streeft naar een eigen programmeringsprofiel dat de keuze voor activiteiten bepaalt. Dit profiel is mede afhankelijk van de visie op het gebruik van het kerkgebouw en de akoestische kwaliteiten van het gebouw.

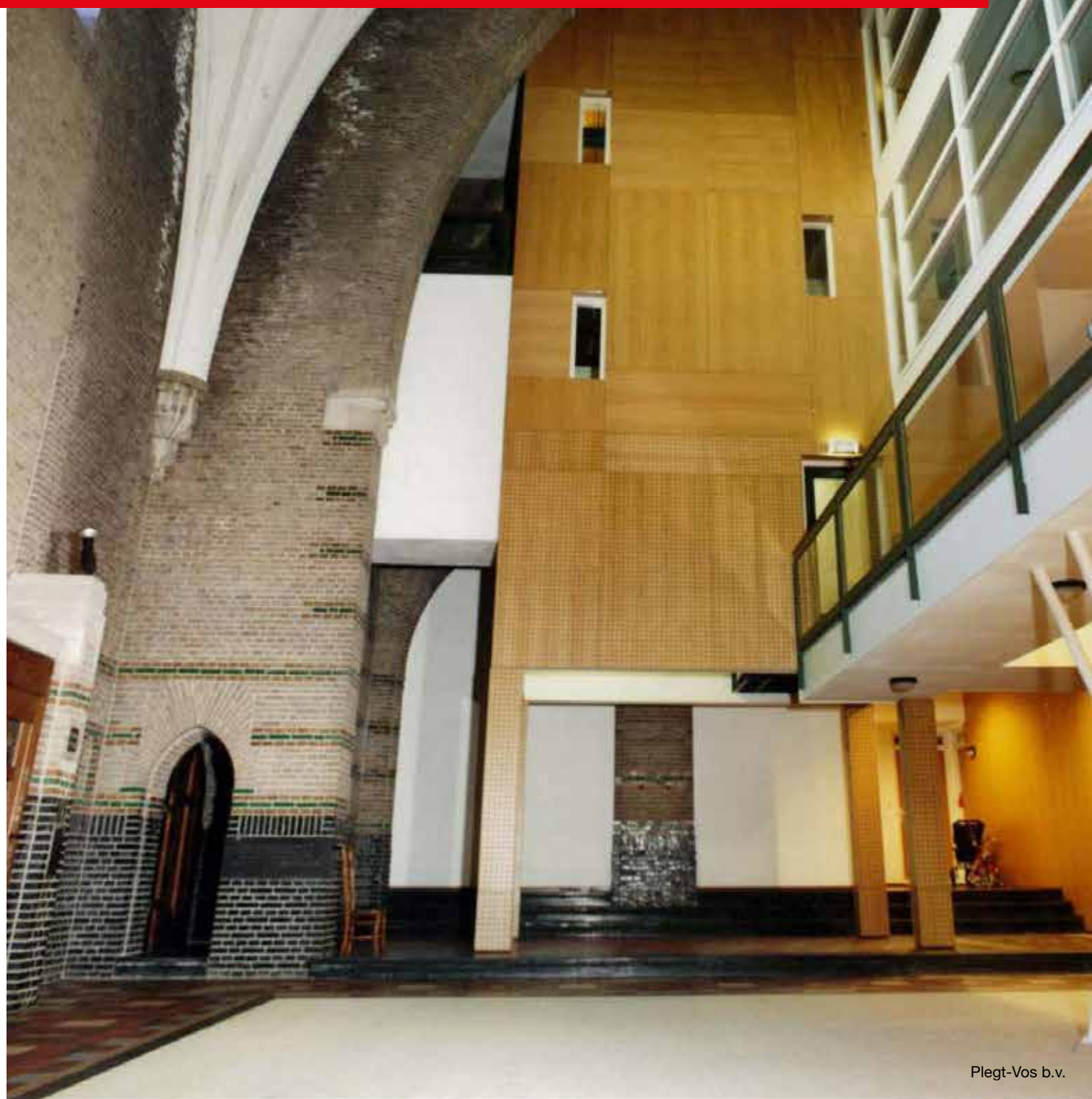
Over de hele stad bekeken wordt er in alle seizoenen geprogrammeerd; hoogwaardige én populaire cultuur komt aan bod en vaak zijn er ook educatieve activiteiten. Op sommige locaties wordt nadrukkelijk ingezet op een multidisciplinaire programmering, dus ook theater, dans, literatuur, film en exposities. De kerkgebouwen beschikken tezamen over een reeks fantastische historische orgels uit verschillende periodes. Deze rijkdom aan instrumenten wordt goed benut en de stad kan bogen op uitstekende organisten. Zowel professionals als amateurs betreden het kerkelijk podium, lokaal talent staat in de programmering naast artiesten van internationale naam en faam.

Al met al bieden kerkorganisaties en kerkhuurders een breed en aantrekkelijk cultureel aanbod dat op de eerste plaats is bedoeld voor publiek in de stad en regio, maar natuurlijk ook internationale bezoekers kan interesseren. Met hun veelzijdige en hoogwaardige programmering, in de binnenstad én daarbuiten, dragen de kerken in hoge mate bij aan de leefbaarheid en aantrekkelijkheid van Utrecht.

Foto van Crispin Truman van de Engelse Churches Conservation Trust tijdens het congres 'Religious Heritage and Tourism' op 6 oktober 2016 in de Domkerk.

12 Herbestemmen van kerkgebouwen

12. Herbestemming van kerkgebouwen

Inleiding

In de visie uit 2017 is beschreven dat op dat moment voor een aantal religieuze gebouwen herbestemming speelt. Ook is al aangekondigd dat een analyse zou plaatsvinden van de toepassing van het herbestemmingsprofiel en het voorgestelde proces dat is opgenomen in het stappenplan.

Met de inzet van structurele middelen vanaf 2018 konden opdrachten voor het opstellen van herbestemmings- profielen worden verstrekt en capaciteit worden ingezet. De eerste twee jaren ging het om € 100.000,- daarna € 75.000,- per jaar en vanaf 2026 wordt het budget verder teruggebracht.

Het herbestemmingsprofiel omvat een bouwhistorisch of architectuurhistorisch onderzoek, een waardestelling en het beschrijven of in beeld brengen van de zogenaamde transformatieruimte. De raad is per brief van 22 mei 2019 reeds geïnformeerd over de besteding van de gelden en eerste evaluatie van het profiel en de processen. Ook werd een indicator over het aantal her te bestemmen kerken opgenomen in de begroting en jaarrekening.

De middelen zijn vanaf 2018 vooral ingezet voor de herbestemming van tien religieuze gebouwen en voor drie initiatieven om met name grote ingrepen in het interieur op een vergelijkbare wijze te begeleiden.

Sinds 2017 is de uitvoering voor diverse herbestemmingsprojecten afgerond, waarbij al of niet een herbestemmingsprofiel was afgerond. Voorbeelden zijn het hotel en restaurant Bunk in de voormalige Westerkerk en de verbouw tot een woning van een klein kerkgebouw aan de Alendorperweg. Enkele kerkgebouwen werden verkocht en kregen opnieuw een religieuze functie, zoals de Jacobuskerk in Zuilen en de Marcuskerk in Hoograven.

Wat vooral opvalt bij herbestemmingsprocessen zijn twee zaken: de processen duren bijzonder lang én verlopen doorgaans niet volgens het stappenplan uit de visie. Van de religieuze gebouwen waarvoor sinds 2018 profielen zijn opgesteld zijn slechts in enkele gevallen de herbestemming al volledig afgerond, zoals de Antonius van Paduakerk in Lombok en de Westerkerk. De St. Josephkerk in Tuinwijk is ondanks een jarenlang proces van informatie en participatie inmiddels weer doorverkocht. Voor deze herbestemming en meerdere processen geldt dat de gemeente niet voorafgaand aan de verkoop is geïnformeerd, zodat potentiële kopers onvoldoende kennis hebben kunnen nemen van het herbestemmingsprofiel; het gebouw wordt 'gewoon' via een makelaar te koop aangeboden. Ook het proces voor herbestemming van de Ste. Gertrudiskerk in de Rivierenwijk was langdurig, dat begon reeds voor de opstelling van de visie. Inmiddels heeft de kerk de functie van sportcentrum

De grootschalige herinrichting van het interieur heeft in de drie gevallen die dit betreft nog niet plaatsgevonden. Ofwel omdat het project geen hoge prioriteit heeft voor de eigenaren, ofwel omdat het afstoten in één geval niet doorging. Bij het proces voor aanwijzing van het jongste erfgoed is in twee gevallen een transformatiekader opgesteld, in overleg met de eigenaren. Dit is gebeurd om voorafgaand aan de aanwijzing tot gemeentelijk monument de mogelijkheden voor andere functies te verkennen.

In totaal zijn voor twintig religieuze gebouwen plannen begeleid, waarbij in de meeste gevallen een herbestemmingsprofiel is opgesteld. Veel plannen wachten nog op een vervolg, voor wat betreft de vergunningverlening en de uitvoering.

Een specifiek onderdeel van herbestemming is in meerdere gevallen de vraag of het orgel gehandhaafd kan blijven, daarover is elders in deze visie een voorstel opgenomen.

Foto van het interieur van de na-oorlogse Triumfatorkerk uit 1965, van oorsprong een protestantse kerk. De kerk is sober ingericht. Te zien zijn houten kerkbanken, een doopvont en een spreekstoel. (HUA, Publicam)

Stappenplan herbestemming monumentale kerkgebouwen

Mogelijkheden en kansen:

- Onderzoek de behoefte in de wijk
- Benut de locatie
- Wees flexibel
- Onderzoek financiële haalbaarheid
- Zoek een economische drager voor exploitatie
- Onderzoek mogelijkheden van subsidies en financiering
- Onderzoek het tijdelijk gebruik en genereer zo inkomsten
- Kerk als ontmoetingsplek in de wijk
- Nieuwe functie kan bijdragen aan gezonde verstedelijking
- Herbestemmen is een kwestie van lange adem
- Onderzoek de bouwkundige staat van het kerkgebouw, het interieur en de inventaris

Gemeente Utrecht

1 Eigenaar zet zijn kerkgebouw te koop en informeert de gemeente.

2 Initiatiefnemer (koper/ ontwikkelaar) formuleert wensen en zoekt contact met de gemeente. (Erfgoed, Gebiedsmanagement of anders)

3 Gemeente onderzoekt reikwijdte bescherming van het monument, wat staat er in het bestemmingsplan qua functie en bebouwingsmogelijkheden, welke kennis heeft de gemeente al in huis?

4 Initiatiefnemer (laat) architectuur- en bouwhistorische waarden onderzoeken

5 Herbestemmingsprofiel: gemeente benoemt kernwaarden van het monument en uitgangspunten voor herbestemming

6 Initiatiefnemer/eigenaar onderzoek exploitatie en financiering

7 Schetsontwerp of voorlopig ontwerp laten toetsen

8 Initiatiefnemer communiceert met omwonenden en belanghebbenden

9 Start ruimtelijke procedures (zoals Utrechts Plan Proce) integrale belangenafweging, wijziging bestemmingsplan en aanvraag omgevingsvergunning)

10 Afgifte omgevingsvergunning en afhandelen bezwaar en beroepsprocedures

Ambities van Utrecht:

- Behoud van het erfgoed
- Ruimte voor religieus (neven-)gebruik
- Gezonde verstedelijking
- Functie met meerwaarde voor de wijk
- Duurzaamheid en energie
- Sociaal maatschappelijke meerwaarde
- Participatie
- Groen
- Kwaliteit van de openbare ruimte
- Stad van kennis en cultuur

Maatwerk en samenwerking

Draagvlak buurt en omwonenden

Stappenplan herbestemming monumentale kerkgebouwen

Stappen

1. Eigenaar zet zijn kerkgebouw te koop en informeert de gemeente.
2. Initiatiefnemer (koper / ontwikkelaar) formuleert wensen en zoekt contact met de gemeente. (Erfgoed, Gebiedsmanagement of anders.)
3. Gemeente onderzoekt reikwijdte bescherming van het monument, wat staat er in het omgevingsplan qua functie en bebouwingsmogelijkheden, welke kennis heeft de gemeente al in huis?
4. Initiatiefnemer (laat) architectuur- en bouwhistorisch waarden onderzoeken
5. Herbestemmingsprofiel: gemeente benoemt kernwaarden van het monument en uitgangspunten voor herbestemming.
6. Initiatiefnemer / eigenaar onderzoekt exploitatie en financiering.
7. Schetsontwerp of voorlopig ontwerp laten toetsen.
8. Initiatiefnemer communiceert met omwonenden en belanghebbenden
9. Start ruimtelijke procedure (zoals Utrechts Plan Proces), integrale belangenafweging, wijziging omgevingsplan en aanvraag omgevingsvergunning.
10. Afgifte omgevingsvergunning en afhandelen bezwaar- en beroepsprocedure.

Mogelijkheden en kansen

- Onderzoek de behoefte in de wijk
- Benut de locatie
- Wees flexibel
- Onderzoek financiële haalbaarheid
- Zoek een economische drager voor exploitatie
- Onderzoek mogelijkheden van subsidies en financiering
- Onderzoek het tijdelijk gebruik en genereer zo inkomsten
- Kerk als ontmoetingsplek in de wijk
- Nieuwe functie kan bijdragen aan gezonde verstedelijking
- Herbestemmen is een kwestie van lange adem
- Onderzoek de bouwkundige staat van het kerkgebouw, het interieur en de inventaris

Ambities van Utrecht

- Behoud van het erfgoed
- Ruimte voor religieus (neven)gebruik
- Gezonde verstedelijking
- Functie met meerwaarde voor de stad
- Duurzaamheid en energie
- Sociaal maatschappelijke meerwaarde
- Participatie
- Groen
- Kwaliteit van de openbare ruimte
- Stad van kennis en cultuur

Rooms-katholieke kerken en herbestemming

Het eigendom van kerkgebouwen in de rooms-katholieke Kerk berust in Nederland niet bij de bisdommen, maar bij de plaatselijke parochies. De bisdommen stellen wel kaders vast voor het gebruik, het onderhoud, de verkoop, herbestemming en dergelijke van kerkelijk vastgoed in het algemeen en voor kerkgebouwen in het bijzonder.

Binnen de rooms-katholieke kerk heeft het kerkgebouw een sacrale status, het wordt gezien als 'huis van God', als een gewijde plaats die door een wijding of zegening voor de goddelijke eredienst, devotie en gebed bestemd is. Daarom kan een kerkgebouw pas worden vervreemd of herbestemd nadat de aartsbisschop bij onherroepelijk decreet heeft besloten het kerkgebouw aan de eredienst te onttrekken.

De maatschappelijke betekenis ligt voor het bisdom vooral in het kerkbezoek voor zover het kerkgebouw het centrum van samenkomst is voor een geloofsgemeenschap die ook diaconale en caritatieve activiteiten behartigt die van belang zijn voor de maatschappij. Het bisdom ziet kerkgebouwen niet als 'publieke ruimten' in de ruime zin van het woord.

Voor het bisdom is de architectonische of architectuurhistorische waarde van het kerkgebouw van ondergeschikte betekenis. Indien grote veranderingen aan de orde zijn bij rooms-katholieke kerkgebouwen (zoals sluiting en verkoop) wordt onderling binnen de parochiebesturen afgestemd welke gebouwen er verkocht zullen worden. De parochie geeft aan een makelaar de opdracht tot verkoop. Maar elke verkooptransactie van gebouwen dient door de aartsbisschop te worden goedgekeurd (machtiging), op voordracht van het parochiebestuur. Daarnaast moet het bisdom ook haar goedkeuring geven aan nieuwe functies in het geval van volledige herbestemming (na ontwijding van de kerk). Voor het bisdom is niet elke herbestemming acceptabel, omdat rekening dient te worden gehouden met de waardigheid van het (voorheen gewijde) kerkgebouw.

Rooms-katholieke kerkgebouwen mogen niet worden herbestemd als kerk van andere geloven dan de christelijke en joods-israëlitische. In het geval van een monumentaal interieur geldt de regel dat dit in principe niet mag worden veranderd (tenzij het gebouw officieel is onttrokken aan de eredienst). Andere geloofsgemeenschappen die een rooms-katholieke kerk willen kopen dienen te zijn aangesloten bij het CIO-K (Interkerkelijk Contact in Overheidszaken). Ten aanzien van het onderhoud van de kerkgebouwen zijn primair de parochiebesturen en hun kerkleden verantwoordelijk voor de onderhoudsstaat van de gebouwen en de bekostiging daarvan.

Voor de ontwijding en herbestemming van kerken en de gevolgen voor de kerkinventaris hanteert het bisdom specifieke regels (zie bijlage 8 van de visie uit 2017).

Gezien het gewijde karakter van het katholieke kerkgebouw zijn nevenactiviteiten maar op zeer beperkte schaal mogelijk. Inkomsten uit nevenactiviteiten kunnen er wel zijn, maar officieel worden (culturele) nevenactiviteiten of de verhuur van kerkzalen door het bisdom niet erkend.

Het aantal kerkgebouwen dat voor de katholieke eredienst wordt gebruikt is de afgelopen jaren fors gedaald. Dat geldt ook voor situatie binnen de gemeente Utrecht. Onder meer de St. Josephkerk, de Ste. Gertrudiskerk en de Antonius van Paduakerk zijn verkocht en hebben een andere bestemming gekregen. In de Antoniuskerk vinden nog wel vieringen plaats, in het Stadsklooster, dat een culturele ontmoetingsplek is geworden. Voor meer kerken in bezit van de St. Martinusparochie is sluiting inmiddels aangekondigd.

Commissie Kerkelijk Kunstbezit

Een vertegenwoordiger van het Museum Catharijneconvent heeft zitting in de Diocesane Commissie Kerkelijk Kunstbezit. Dat is een orgaan van het Aartsbisdom Utrecht waar het Museum Catharijneconvent een adviserende rol heeft in het geval van herbestemming van kerkgebouwen en de cultuurhistorische waardering van de kerkinterieurs (roerende en onroerende goederen). Daarnaast adviseert het Museum Catharijneconvent ook de eigenaren van de kerkgebouwen. Het museum inventariseert, ontsluit en waardeert de interieurs en religieuze roerende objecten in de Nederlandse kerken. Deze gegevens worden door het museum beheerd in de databank Kerkcollectie digitaal. Deze databank is toegankelijk voor de kerk-eigenaren en voor wetenschappelijk onderzoekers.

Foto van het neogotische hoofdaltaar van de Josephkerk. Het hoofdaltaar stamt uit 1913 en komt uit het atelier van Friedrich Wilhelm Mengelberg (1837-1919), Duits-Nederlandse beeldhouwer, maker van kerkinterieurs. Het is voorzien van veel beelden en is rijk versierd. Op het altaar staan zes grote kandelaars.

Utrechtse voorbeelden van herbestemming

Foto van het interieur van de Heilig Hartkerk in Oudwijk (appartementen), herbestemd 1998-1999. Door de gemeenschappelijk entree en de ontsluiting van de appartementen (lift en galerijen) vorm te geven als een losstaand 'meubel', blijft de hoogte van de oorspronkelijke kerkzaal te ervaren. Daarentegen vereisten de appartementen grote ingrepen in de gesloten buitengevels en het dak. (Plegt-Vos b.v.)

Foto van het interieur van de Moskee Mescid-I-Aksa, voormalige Noorderkerk, Royaards van den Hamkade, herbestemd in 1995. Door middel van een extra vloer en trappenhuis in de hoge kerkzaal is een nieuwe gebedsruimte gemaakt voor de Turkse Islamitische gemeenschap. De oorspronkelijke houten kap met ribben blijft goed zichtbaar.

Foto van Café Olivier, Achter Clarenburg (voormalige oud-katholieke schuilkerk St. Maria Minor), herbestemd in 2006-2007. De kerkzaal met het orgel en de balkons is intact gebleven. Ten behoeve van de horecafunctie is een bar geplaatst, een toilet-groep achterin gemaakt en zijn ventilatievoorzieningen in de muren aangebracht. Aan de buitenzijde is op reclameaanduidingen na niets gewijzigd.

Foto van het interieur van de voormalige St. Jacobus Bemuurde Weerd. Deze kerk was in 2008 niet meer als religieuze ruimte, maar als antiekzaak in gebruik. De herontwikkeling tot woning gebeurde met respect voor de beleefbaarheid van de gehele kerkzaal. De glas-in-loodramen en het plafond zijn goed zichtbaar. Grote interieurelementen zijn los in de ruimte geplaatst. (Zecc Architecten)

Foto van het interieur van het Zimihc Theater Stefanus (voormalige Stefanuskerk, geen beschermd monument), Braziliëdreef, herbestemd in 2005-2006. In de kerkzaal is een grote theaterzaal met podium gemaakt voor 400 mensen. De open binnenplaats, te zien op de foto, is overdekt, functioneert als foyer en er staat een grote bar. Aan de buitenzijde is vrijwel niets gewijzigd. (Zimihc)

Foto's van het exterieur en interieur van restaurant en hotel Bunk, in de voormalige Westerkerk aan de Catharijnekade, geopend in 2019. Het monumentale Quellhorst-orgel is gehandhaafd, maar gaat deels schuil achter een muur van 'pods' en een lift. Aan het exterieur is weinig veranderd.

13 Rol van gemeente als adviseur

13. Rol van gemeente als adviseur voor kerkeigenaren

De rol van de gemeente

Al decennia heeft de gemeente bij de afdeling Erfgoed een contactpersoon voor de beschermde kerken. Kerkeigenaren hebben hierdoor een vast aanspreekpunt binnen de gemeente, weten die makkelijk te vinden, en er bestaat daardoor ook een jarenlange vertrouwensrelatie. De vragen die gesteld worden betreffen regulier onderhoud, restauratie, duurzaamheid, beheer, gebruik en vergunningprocedures of functiewijzigingen in het omgevingsplan. Ook herontwikkelingsplannen komen aan de orde. Daardoor heeft de gemeente goed zicht op wat er speelt en leeft en is in een vroeg stadium bekend wat er verwacht kan worden ten aanzien van sluiting, afstoting en herontwikkeling.

Slechts enkele (grote) gemeenten hebben een specifieke contactpersoon voor kerkgebouwen. Het feit dat een dergelijke adviseur aanwezig en betrokken is wordt door de kerkeigenaren en beheerders in het algemeen zeer gewaardeerd. Men weet elkaar te vinden en de lijnen zijn daardoor kort en efficiënt. Ook potentiële kopers van kerkgebouwen weten de weg naar de afdeling Erfgoed goed te vinden.

Bij de herontwikkeling van kerkgebouwen die afgestoten worden werkt de afdeling Erfgoed in positieve, proactieve zin samen met gebiedsmanagers en andere relevante afdelingen (stedenbouw, grondzaken, milieu, verkeer) binnen de ruimtelijke organisatie. Dit is, net als bij elke andere herontwikkeling van beschermde monumenten, bedoeld om het transformatieproces mogelijk te maken en om het in goede banen te leiden.

Net als bij elk ander beschermd monument in Utrecht is een belangrijke rol voor de gemeente het adviseren en faciliteren van de eigenaren van de beschermde kerkgebouwen. In de praktijk gebeurt dat ook bij het traject voor het verlenen van de omgevingsvergunning en de begeleiding van onderhoud, restauraties, energiemaatregelen en verbouwingen. Ook voor deze categorie gebouwen is het wenselijk om proactief op te treden, zeker met een toenemende leegstand en verkoop van deze markante gebouwen.

De gemeente heeft ten aanzien van beschermde kerkgebouwen de volgende rollen en zal die blijven inzetten:

1. Continu: het voeren van structureel overleg met kerkeigenaren, zodat men van elkaar weet wat er speelt.
2. Open staan voor ander (tijdelijk) gebruik en daarmee herbestemming faciliteren.
3. Gemeente als makelpunt voor leegkomende kerken; vraag en aanbod bij elkaar brengen.
4. Het bieden van een goedkope lening voor cascoherstel en duurzaamheidsmaatregelen voor het gemeentelijke monument, uit het Utrechts Restauratiefonds.
5. Het stimuleren van haalbaarheidsstudies en/of het doen van onderzoek naar de monumentale waarden (waardenstelling en/of bouwhistorisch rapport).

6. Het bieden van advies en begeleiding, ook over energiemaatregelen en financiële mogelijkheden (subsidies en voordelige leningen van andere overheden, fondsen), indien dat gewenst is.
7. Het faciliteren van transformaties, net als bij elke andere herbestemming.
8. In contact komen met potentiële kopers die goede ideeën hebben voor nieuw gebruik.
9. Het laten maken van inventarisaties en waarderingen van de af te stoten kerken (interieur en losse onderdelen), in overleg met eigenaren of (potentiële) kopers.
10. Het bieden van maatwerk bij financiering, in samenwerking met het Nationaal Restauratiefonds.

Ter toelichting:

1. Met de Protestantse Gemeente Utrecht wordt al jarenlang een jaarlijks structureel overleg gevoerd waarin de staat van onderhoud van de gebouwen wordt besproken en de financiële stand van zaken van onderhoudsreserves. Voor de vijf grote binnenstadskerken vormt het Binnenstadskerkenfonds (waarin in het verleden donaties van gemeente en provincie zijn gedaan) daarin een apart onderdeel. Het structurele overleg heeft een grote meerwaarde, doordat men zo regelmatig op de hoogte is van elkaars stand van zaken en knelpunten. Indien nodig kan daar dan specifieke actie op worden ondernomen. Zowel gemeente als de provincie en de PGU zijn zeer positief over dit structurele overleg. Met de andere kerkeigenaren bestaat een dergelijk overleg niet, hier ontstaat het contact veelal op verzoek van concrete vragen van de eigenaar. Een breed jaarlijks stedelijk overleg met alle kerkeigenaren waarin men zijn agenda-punten zou kunnen inbrengen, kan dan ook wenselijk zijn, zoals dat in november 2015 plaatsvond op een zeer goed bezochte bijeenkomst voor kerkeigenaren.
2. Bij andere monumenten is het openstaan voor ander tijdelijk gebruik en herbestemming al de praktijk bij de afdeling Erfgoed. Bij het omgaan met kerkgebouwen wordt dezelfde lijn gevolgd. Van belang daarbij is een goede afstemming met andere afdelingen binnen de gemeente (gebiedsteams/gebiedsmanager, Vergunningen Toezicht en Handhaving).
3. De gemeente heeft een Makelpunt voor leegstaand vastgoed en het matchen van vraag en aanbod, daar worden de kerken ook bij betrokken. De ervaring leert dat de markt op dit moment zelf ook goed zijn werk doet. De gemeente raakt dan betrokken op het moment dat er een potentiële koper gevonden is.
4. De mogelijkheid van een goedkope lening bestaat sinds 2006, elke monumenteigenaar van een gemeentelijk monument kan hier gebruik van maken, mits in het Utrechts Restauratiefonds voldoende middelen aanwezig zijn. In de afgelopen jaren heeft de gemeente op deze manier een paar grote herbestemmingsprojecten van gemeentelijke monumenten ondersteund. De gemeente blijft uit dit fonds goedkope leningen verstrekken, ook voor kerkgebouwen.
5. Haalbaarheidsstudies of waardenstellingen kunnen goed gebruikt worden als opmaat naar een transformatie. Het is voor zowel de nieuwe eigenaar als de gemeente zeer bruikbaar, vooral om uit dergelijke rapporten te kunnen herleiden waar de transformatieruimte precies zit. Ook voor architecten zijn dergelijke studies zeer goed bruikbaar. Het geeft inzicht in de monumentale waarden waarbij men rekening kan houden met het nieuwe ontwerp en een nieuw gebruik.
6. Het adviseren en begeleiden bij instandhouding, verbouwen en restauratie is al de dagelijkse praktijk bij beschermde monumenten, ook bij kerkgebouwen. Dit gebeurt meestal naar aanleiding van concrete vragen en is een vaste kerntaak van de afdeling Erfgoed.

7. De afdeling Erfgoed is bij elke grote herbestemming nauw betrokken bij het proces en eindresultaat, en stemt indien nodig de weg ernaar toe af met andere afdelingen binnen de gemeente. Bij kerkgebouwen is dat niet anders, zeker als er sprake is van een bestemmingswijziging.
8. Potentiële kopers van beschermde monumenten melden zich meestal op het moment dat men een bod wil uitbrengen of als er al een (voorlopig) koopcontract is. Bij kerkgebouwen die te koop staan is dat ook het geval, maar recent valt op te merken dat er – zeker sinds bekend is dat er nog meer katholieke kerken gaan sluiten – ook partijen zijn die zich in een veel eerder stadium willen oriënteren bij de gemeente ten aanzien van wat er mag en kan. Dat is een positieve ontwikkeling, waarbij de gemeente in een vroeg stadium kan aangeven hoe men tegenover bepaalde ideeën, voorstellen of initiatieven staat.
9. Van de rooms-katholieke kerken die zullen worden afgesloten heeft de afdeling Erfgoed per afzonderlijke kerk een inventarisatie en waardering laten maken van het gebouw, het interieur en de in het interieur aanwezige onderdelen. Het is zeer wenselijk om van elke kerk die zijn kerkelijke functie gaat verliezen een dergelijke inventarisatie te maken. Dan heeft men een zeer bruikbaar handvat bij een toekomstige transformatie en kunnen vragen van initiatiefnemers adequater beantwoord worden.
10. Maatwerk bij een financiering wordt aangeboden in samenwerking met het Nationaal Restauratiefonds.

Bij alle bovenstaande punten zal de gemeente haar rol blijven continueren.

In de toekomst zal het structureel overleg worden voortgezet en extra aandacht krijgen, gelet op de (toenemende) vraag van te herontwikkelen kerkgebouwen. Ook het laten maken van inventarisaties van (leegkomende) kerkgebouwen blijft van belang.

De dialoog met de huidige en nieuwe eigenaren is van groot belang om nieuwe functies mogelijk te maken en zo de monumentale kerkgebouwen voor de stad te behouden. De discussie daarin over wat wel en niet van monumentale waarde is, moet daarbij vooral goed gevoerd worden, met alle betrokkenen. Een integrale benadering is bij elke herbestemming van groot belang. Van de gemeente vraagt dat om een goede interne samenwerking en afstemming.

Foto van het symposium van de Vereniging Oud-Utrecht over de toekomst van kerken in de gemeente Utrecht, 22 september 2015. Het symposium vond plaats in de kapel van de voormalige Wolvenplein Gevangenis.

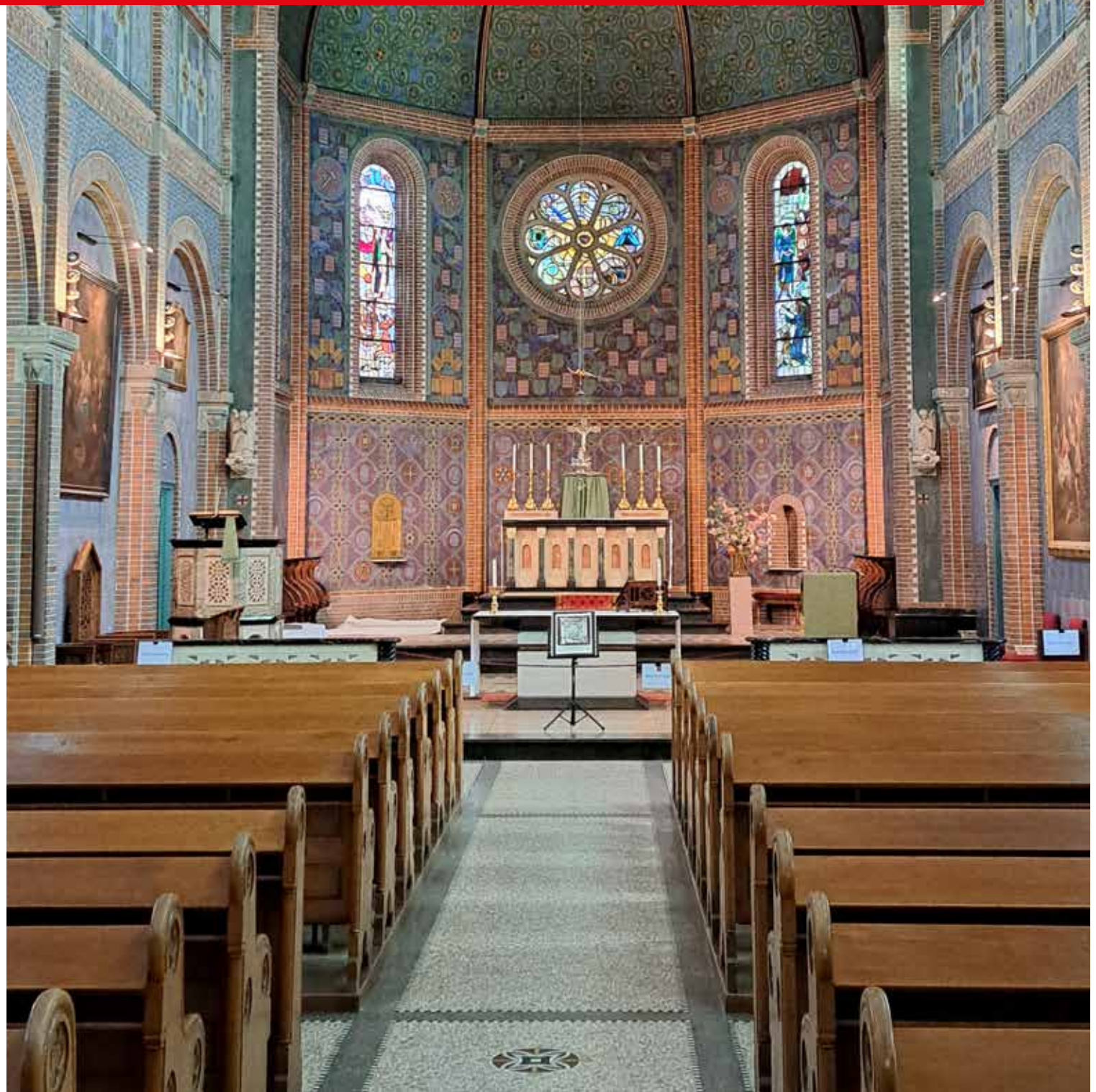
(Vereniging Oud-Utrecht)

Kerkgebouwen in het omgevingsplan

De kerkgebouwen hebben in het omgevingsplan voor de binnenstad de bestemming 'Maatschappelijk' met als aanduiding 'religie' en daaronder wordt verstaan: religieuze doeleinden, alsmede culturele en maatschappelijke voorzieningen. De kerkbesturen hebben zelf aangegeven of ze daarnaast ook de aanduiding specifieke horeca en zaalverhuur wensten. De mogelijkheden voor horeca en zaalverhuur (voor besloten, particuliere bijeenkomsten) zijn voor de protestantse kerken opgenomen, niet voor de katholieke en oud-katholieke kerken

14 Conclusies

14. Conclusies

Inleiding

Utrecht heeft een aanzienlijke rijkdom aan religieuze monumenten en behoort daarmee tot de top in Nederland, zowel kwalitatief als kwantitatief. De bescherming van monumentale kerkgebouwen is op orde en de meeste gebouwen verkeren in een goede staat, qua casco en onderhoud. Onder meer door de diversiteit aan geloofsgemeenschappen speelt de landelijke problematiek minder en de mogelijkheden voor het verdienen door nevengebruik is gezien de centrale ligging relatief groot.

Toch is de landelijke trend van leegstand en mogelijke afstoting van monumentale kerkgebouwen ook in de gemeente Utrecht nog steeds zichtbaar. In ruim tien jaar is de gemeente betrokken geweest bij twintig religieuze gebouwen bij verkoop, herbestemming, nevengebruik, grootschalige verbouw en financiële problematiek. Als gevolg van de vergrijzing en het daarmee afnemend kerkbezoek is wel te verwachten dat een toenemend aantal kerkelijke gebouwen zal worden afgestoten, zowel in katholieke en protestantse kringen, als van andere geloofsgemeenschappen. Passend hergebruik zal een belangrijke opgave worden en blijven.

Bij een deel van de monumentale kerkgebouwen zijn nu en in de nabije toekomst geen problemen ten aanzien van gebruik en instandhouding te verwachten. Wel kunnen de mogelijkheden voor goede exploitatie en extra inkomsten nog beter worden benut en daarmee duurzaam behoud gewaarborgd blijven.

Meerwaarde van de binnenstadskerken

Na de grote restauraties in de jaren zeventig en tachtig is het belang van de binnenstadskerken als toeristische trekpleister alleen maar toegenomen. Het merendeel van de binnenstadskerken heeft ook nog steeds een religieuze functie met dagelijkse, wekelijkse of tweewekelijkse kerkdiensten, gecombineerd met trouw-, begrafenis- en doopdiensten.

Het kerkbezoek daalt de laatste jaren steeds verder. Naar verwachting zal de toeristische betekenis van de binnenstadskerken in de loop der jaren alleen maar toenemen. Een goed gebruik zorgt voor een goed beheer. De gemeente werkt daarom ook graag en pro-actief mee met wijzigingen voor het beoogde nevengebruik van monumentale kerkgebouwen, maar wel op een manier dat de belangrijkste monumentwaarden overeind blijven. Dat geldt niet alleen voor verbouwingen en uitbreidingen, maar ook voor extra voorzieningen in het kader van een betere toegankelijkheid, ook voor mensen met een fysieke beperking, of juist vluchtmogelijkheden, brandvoorzieningen, verlichting en verwarming.

Meerwaarde van de wijkkerken

Voor de wijkkerken geldt dat zij vaak een jarenlange actieve maatschappelijke betrokkenheid hebben getoond naar de directe omgeving. Behoud van de religieuze functie kan een meerwaarde beteken voor de wijk, maar zal gezien de krimpende gemeenschap in veel kerken op termijn niet haalbaar blijken te zijn. Indien mogelijk zou juist deze maatschappelijke betekenis op de een of andere manier gecontinueerd moeten worden bij herbestemming.

Er kan bijvoorbeeld ruimte in de kerk beschikbaar blijven voor de ‘gemeenschap’ die elkaar wil blijven ontmoeten. Die ontmoetingsplek in combinatie met een nieuwe functie kan tevens een grote meerwaarde blijken voor anderen in de wijk. Ook omdat het vaak gaat om een beeldbepalend gebouw in zijn omgeving waar wijkbewoners waarde aan hechten.

Nevengebruik, exploitatie en duurzaamheid

De steeds grotere dominantie van het nevengebruik vraagt om andere voorzieningen in de kerk. Vaste opstellingen van (kerkelijk) meubilair worden in die zin steeds meer als beperking gezien. Verder bestaat steeds vaker de wens om bijruimten te realiseren, zoals pantry’s, toiletvoorzieningen of aparte vergaderzalen. In de Geertekerk heeft de wens tot verhuur van verschillende ruimten geleid tot het aanbrengen van glazen tussenwanden. Dit bredere gebruik genereert de neveninkomsten die noodzakelijk zijn voor een gezonde (en wellicht duurzame) exploitatie van de monumentale kerken. Ook voorbeelden van verhuur op grote schaal, onder andere in de kerk aan de Boothstraat en de Nieuwe Kerk (Wittevrouwen), zijn goede voorbeelden van een moderne exploitatie. Ook de Ste. Gertrudis met het vergadercentrum In de Driehoek is exemplarisch als het gaat om het goed benutten van exploitatiemogelijkheden waarmee een belangrijke economische drager ontstaat voor de instandhouding van het monument en verduurzaming.

Energiebesparing draagt bij aan het verbeteren van de exploitatie, maar is afhankelijk van de investeringsmogelijkheden van de kerkeigenaar. Grote investeringen lonen vooral bij een aanzienlijke energierekening.

Toeristisch potentieel

Op toeristisch gebied liggen kansen voor met name de binnenstadskerken en mogelijk ook voor kerken net buiten het centrum. Maar de inkomsten uit toerisme komen niet ‘automatisch’ bij de eigenaren terecht. Kerkeigenaren zijn geen voorstander van entreeheffing. Digitale initiatieven als ‘Religiana’ bieden wel mogelijkheden om bezoekers te laten betalen. De wijze waarop in de Domkerk aan alle toeristen wordt gevraagd om een financiële bijdrage verdient navolging. Soms wordt de toeristische potentie beperkt vanwege het primaat van het religieus gebruik ten opzichte van de ‘museale’ functie van de kerkgebouwen. Voor het toeristisch aspect is Kerken Kijken Utrecht al sinds 1983 een onmisbaar project.

Kerk als cultureel podium

Het cultuuraanbod dat kerken kunnen bieden heeft een enorme potentie, niet alleen voor het toerisme, maar ook voor de stad zelf, bijvoorbeeld met het inzetten van de vele monumentale orgels in de kerkgebouwen voor orgelconcerten. Het is een uitdaging om het kleurrijke monumentale Utrechtse orgelbezit niet alleen materieel in stand te houden maar ook blijvend te laten klinken, zeker als kerkgebouwen van functie veranderen.

Veel kerken en hun eigenaren zoeken een goede balans tussen het kerk-zijn en de culturele activiteiten. De beperkte beschikbaarheid van vrijwilligers kan een drempel vormen om een uitgebreid cultuuraanbod te verwezenlijken. Voor een betere coördinatie en samenwerking op cultureel gebied spelen de gemeentelijke afdelingen voor Erfgoed en Cultuur een rol. De initiatieven van de Kerkvernieuwers doen recht aan religieuze, maatschappelijke en culturele aspecten.

Herbestemming van het kerkgebouw

Herbestemming met behoud van het historisch karakter is altijd maatwerk. Daarom is in 2017 met succes het 'herbestemmingsprofiel' geïntroduceerd dat inzicht geeft in de cultuur-historische kernwaarden van een kerkgebouw en daarmee uitgangspunten biedt bij herontwikkeling. Voor een bruikbaar herbestemmingsprofiel is de beschikbaarheid van goede (bouwhistorische) documentatie en literatuur van groot belang.

Het herbestemmingsprofiel is een belangrijk hulpmiddel, dat als leidraad ingezet kan worden, voor alle betrokken partijen. Bij de uiteindelijke vergunningverlening vindt de integrale belangenafweging plaats, waarbij een proactieve rol van de gemeente van groot belang is.

Afhankelijk van de kwaliteit van de monumentale waarden van het kerkgebouw, ligt het voor de hand dat een religieuze functie de voorkeur heeft. Voor het behoud van de monumentale waarden is dat bij hoog-monumentale kerken met een zeer bijzonder interieur het beste. Dit geldt in het bijzonder voor katholieke kerken, aangezien verlies van de religieuze functie gevolgen heeft voor het interieur: kerkgebouwen, inrichting en roerende onderdelen raken dan hun wijding en dus hun sacrale status kwijt. Altaren en beelden worden dan vaak verwijderd en soms zelf vernietigd. Maar ook voor protestantse kerken is het advies om onderdelen die behoren bij de cultuurgeschiedenis van het gebouw te handhaven. Het inzetten op nevengebruik en herbestemming voorkomt ook discussies over herwaardering, herselectie en het afvoeren van beschermde monumenten van de monumentenlijst

Rol van de gemeente

Nevengebruik wordt ook door de gemeente gestimuleerd, onder meer door de mogelijkheden in het omgevingsplan te verruimen, maar ook door mee te werken aan het culturele gebruik van de kerkgebouwen en door (incidentele) evenementen toe te staan.

Bij herbestemming weet de markt zijn weg naar de gemeente en de afdeling Erfgoed goed te vinden. Dat geldt ook voor de in de visie beschreven particuliere (wijk)initiatieven. Het feit dat de gemeente een vaste contactpersoon voor beschermde kerken heeft is een voordeel. Vragen van initiatiefnemers kunnen snel gesteld en beantwoord worden waardoor de gemeente in een vroeg stadium betrokken is. De gemeente wil duidelijke randvoorwaarden en een herbestemmingsprofiel met uitgangspunten meegeven dat als leidraad voor zowel gemeente als initiatiefnemer kan dienen bij de herontwikkeling van kerkgebouwen. In enkele gevallen is het contact tussen gemeente en een nieuwe eigenaar pas ontstaan na verkoop.

In 2016 heeft de Tweede Kamer een motie aangenomen waarin wordt gepleit voor het betrekken van omwonenden bij het herbestemmen van kerkgebouwen in hun wijk. Onder de Omgevingswet (per 2014) is participatie bij grote projecten verplicht. De gemeente moet participatiebeleid opstellen en een verordening vaststellen. Ook is er een grotere rol voor initiatiefnemers. Bijvoorbeeld bij koop en herbestemming van een religieus gebouw dient de eigenaar zelf te zorgen voor voldoende betrokkenheid van onder meer buurtbewoners.

Gezonde verstedelijking

Behoud en hergebruik van monumentale kerkgebouwen levert een bijdrage aan de opgave voor gezonde verstedelijking. Ze geven identiteit aan stad en buurt en dragen zo bij aan het welbevinden van bewoners. Als een plek van stilte, onthaasting en ontmoeting, ook voor niet-gelovigen, kunnen ze een waardevolle bijdrage leveren aan de gezondheid van mensen. Bij herbestemming is het van belang dat de kerkgebouwen als plek van ontmoeting blijven bestaan en hun sociale en maatschappelijke betekenis kunnen behouden.

Slot

Het is de rol van de gemeente om het maatschappelijke belang, met inbegrip van de cultuurhistorische waarden, en het belang van de (nieuwe) eigenaar van het kerkgebouw goed tegen elkaar af te wegen en daar een beslissing over te nemen. Dat betekent ook dat er keuzes gemaakt moeten worden bij het transformatieproces, net als bij elke andere herontwikkeling van een beschermd monument.

Een positieve grondhouding van de gemeente en alle betrokken partijen ten aanzien van behoud, gebruik en functieverandering is voorwaarde voor een duurzame toekomst van de monumentale religieuze gebouwen in Utrecht. Deze historische gebouwen behoren tot op heden tot de voornaamste identiteitsdragers in de stad.

Foto van het interieur van de Ste. Gertrudiskerk aan het Willemsplantsoen, de zijwanden van het schip en de wanden in het koor zijn volledig voorzien van kleurrijk mozaïek.

Literatuurlijst

Literatuur

Broek, F. van den, *Een toekomst voor Utrechtse kerken. De gemeentelijke visie op religieus erfgoed*, Tijdschrift Oud-Utrecht, nr. 5, oktober 2016.

Cultural Heritage Counts For Europe, CHCfE Consortium, International Cultural Centre, Krakau 2015.

Dam, H., *Inventarisatie kerkgebouwen van de jongere bouwkunst* [in de stad Utrecht], gemeente Utrecht 1987.

Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2011/2012.

Eindrapportage lokale agenda religieus erfgoed Deventer, Team Ruimte en Economie/ Team Communicatie, gemeente Deventer 2013.

Facts Utrecht – Toeristisch Imago onderzoek 2014, Lagroup – NBTC – NIPO Research, in opdracht van Toerisme Utrecht/ Utrecht Marketing.

Geloof in de toekomst, strategisch plan voor het religieus erfgoed, Stichting Jaar van het Religieus Erfgoed, 2008.

Handreiking Religieus erfgoed in beweging, samen bouwen aan de toekomst, inspiratie voor gemeenten, diverse auteurs, uitgave VNG, FGM, OCW/RCE, 2024

Herfs, T., *Succesvol herbestemmen. Het kerkgebouw in transitie*, Master Kunstbeleid- en management, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2015.

Hebben leegkomende kerken in de stad Utrecht een toekomst? Verslag van het symposium gehouden op 22 september 2015.

Jongmans, L., Linskens, B., Groot, A. de, *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten. Van kerkelijk gebruik tot herbestemming*, VNG/VMBK, Den Haag 2008.

Kullberg, J., Noije, L. van, Berg, E. van den, Mensink, W., Igalla, M., Posthumus, H., *Betrokken wijken. Ervaringen van bewoners en professionals met wijkverbetering in vier (voormalige) aandachtswijken*, Sociaal Cultureel Planbureau 2015.

Met Hart & Ziel, magazine van het Programma Toekomst Religieus Erfgoed, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, diverse nummers, 2018-2021

Ontwikkelingsvisie herbestemming vrijkomende R.K.- kerken, aanzet voor een discussie over religieus erfgoed in Bergen op Zoom, gemeente Bergen op Zoom 2007.

Permentier, M., Kullberg, J., Noije, L. van, *Werk aan de wijk. Een quasi-experimentele evaluatie van het krachtwijkenbeleid*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2013.

Rapport City monitor 2014, deel Utrecht, NBTC, Den Haag 2014.

Reinstra, A. (red.), Beyer, M. de (red.), Verhoeven, P. (red.), *Kerkinterieurs in Nederland*, Wbooks i.s.m. Museum Catharijneconvent en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Zwolle 2017.

Reinstra, A en Strolenberg, F (red.) *Kerkgebouwen, 88 inspirerende voorbeelden van nieuw gebruik – van appartement tot zorgcomplex*. Uitgave Blauwdruk/ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2020

Schoonhoven, E., 'Kerk te koop'. *Onderzoek naar leegstaande, herbestemde en gesloopte kerkgebouwen in de gemeente Utrecht*, stageverslag van stage bij gemeente Utrecht

(REO-afdeling Erfgoed) in het kader van opleiding Kunstgeschiedenis, Master Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg, Universiteit Utrecht 2013.

Stassen, P. (red.), *Levende stenen. Een theologie van kerkelijk vastgoed*, Berne media, Heeswijk 2017.

Toerisme in perspectief, NBTC Holland Marketing, Afdeling Onderzoek, 2016.

Wijmans, W., *Kijk op kerken. Een onderzoek naar kerkenvisies*, Stageverslag in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2015.

Wittebrood, K., Permentier, M., Pinkster, F., *Wonen, wijken & interventies. Krachtwijkenbeleid in perspectief*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2011.

Digitale bronnen

Concept-versie Utrechtse Visie religieus erfgoed, 6 juli 2016

<https://utrecht.bestuurlijkeinformatie.nl/Reports/Document/04d66e59-69aa-4de1-bd86-5838ec0d7dbe?documentId=-2fef6211-8a37-4951-afdc-fa19b209d500>

Omgevingsvisie gemeente Utrecht, Utrechtse visie religieus erfgoed 2017 en 2025

<https://omgevingsvisie.utrecht.nl/thematisch-beleid/erfgoed>

Raadsinformatiebijeenkomst 24 november 2016

<https://ibabsonline.eu/Agenda.aspx?site=utrecht&agendaId=47842b65-5367-4d3f-8f7b-91b1f579cee7&FoundIDs=&year=2016>

Vereniging Oud-Utrecht, symposium religieus erfgoed, Hebben leegkomende kerken in de stad Utrecht een toekomst?

<https://oud-utrecht.nl/wat-doen-wij/cultureel-erfgoed/actueel?view=article&id=326:kerkensymposium-kerkenvisie&catid=46>

Vereniging Oud-Utrecht, van symposium naar visie religieus erfgoed

https://oud-utrecht.nl/images/pdf-bestanden/Bijlagen/1_Verslag_Symposium_Kerkgebouwen-22_september_2015-OU-CCE-def.pdf

(Nationale Agenda) Toekomst Religieus Erfgoed

www.toekomstreligieuserfgoed.nl

Met Hart & Ziel, drie nummers 2018 t/m 2021

<https://www.toekomstreligieuserfgoed.nl/documenten/2018/11/06/tijdschrift-met-hart-en-ziel>

Symposium 'Hoe houdt de gemeente de kerk in het midden? 19 mei 2016

<https://toekomstreligieuserfgoed.nl/nieuws/dialogoog-gaat-boven-beleid-verslag-symposium-19-mei>

Stichting Orgelland over historische orgels in de provincie Utrecht

www.utrechtorgelland.nl

Kerken Kijken Utrecht: www.kerkenkijken.nl

Congres religieus erfgoed en toerisme, 6 en 7 oktober 2016

[https://toekomstreligieuserfgoed.nl/search?search_api_multi_fulltext&node_field_free_tagging\[0\]=81](https://toekomstreligieuserfgoed.nl/search?search_api_multi_fulltext&node_field_free_tagging[0]=81)

De Kerkvernieuwers

<https://www.kerkvernieuwers.nl/>

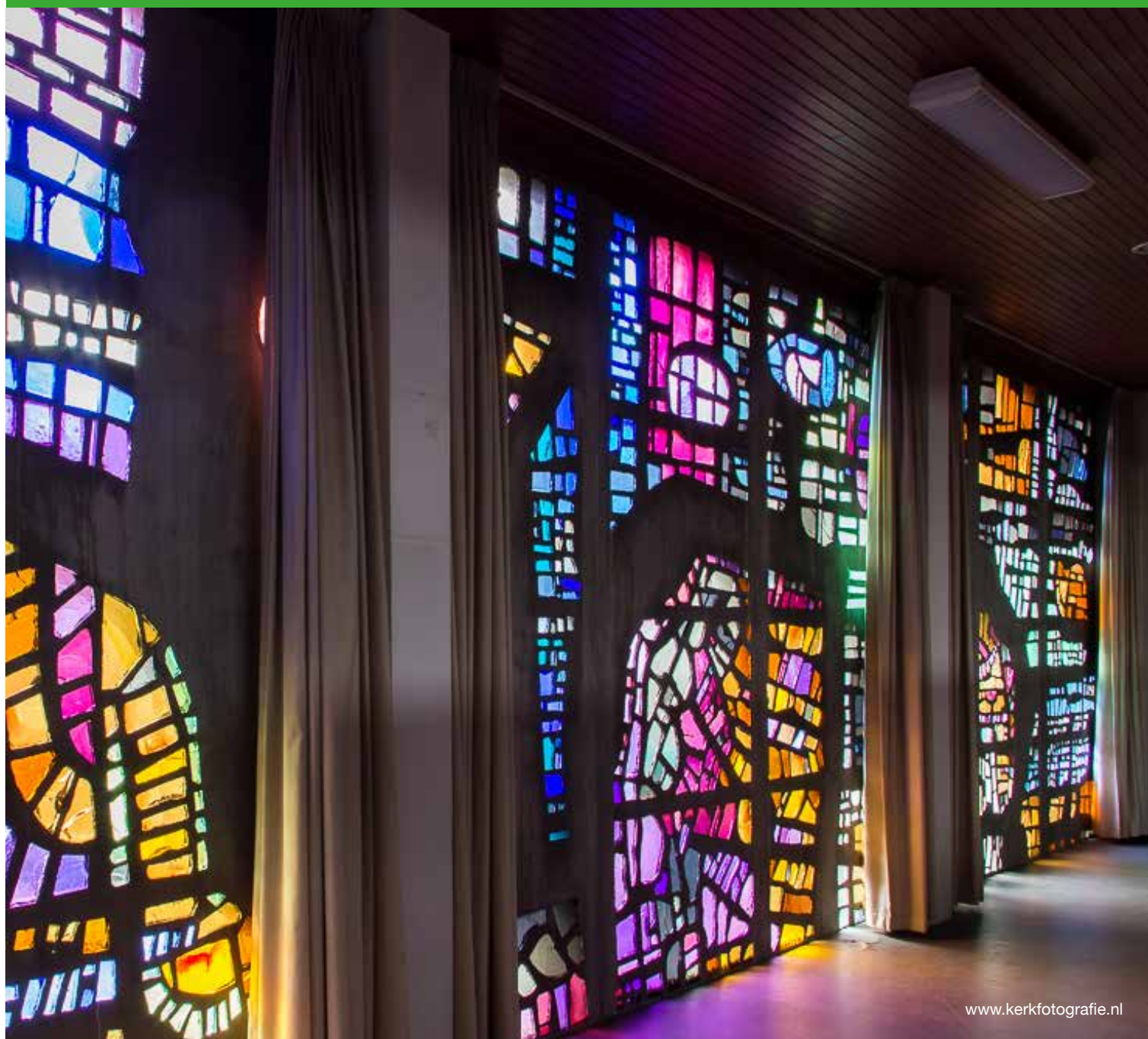
Bijlagen

Voor bijlagen: zie [de Utrechtse visie religieus erfgoed uit 2017](#).

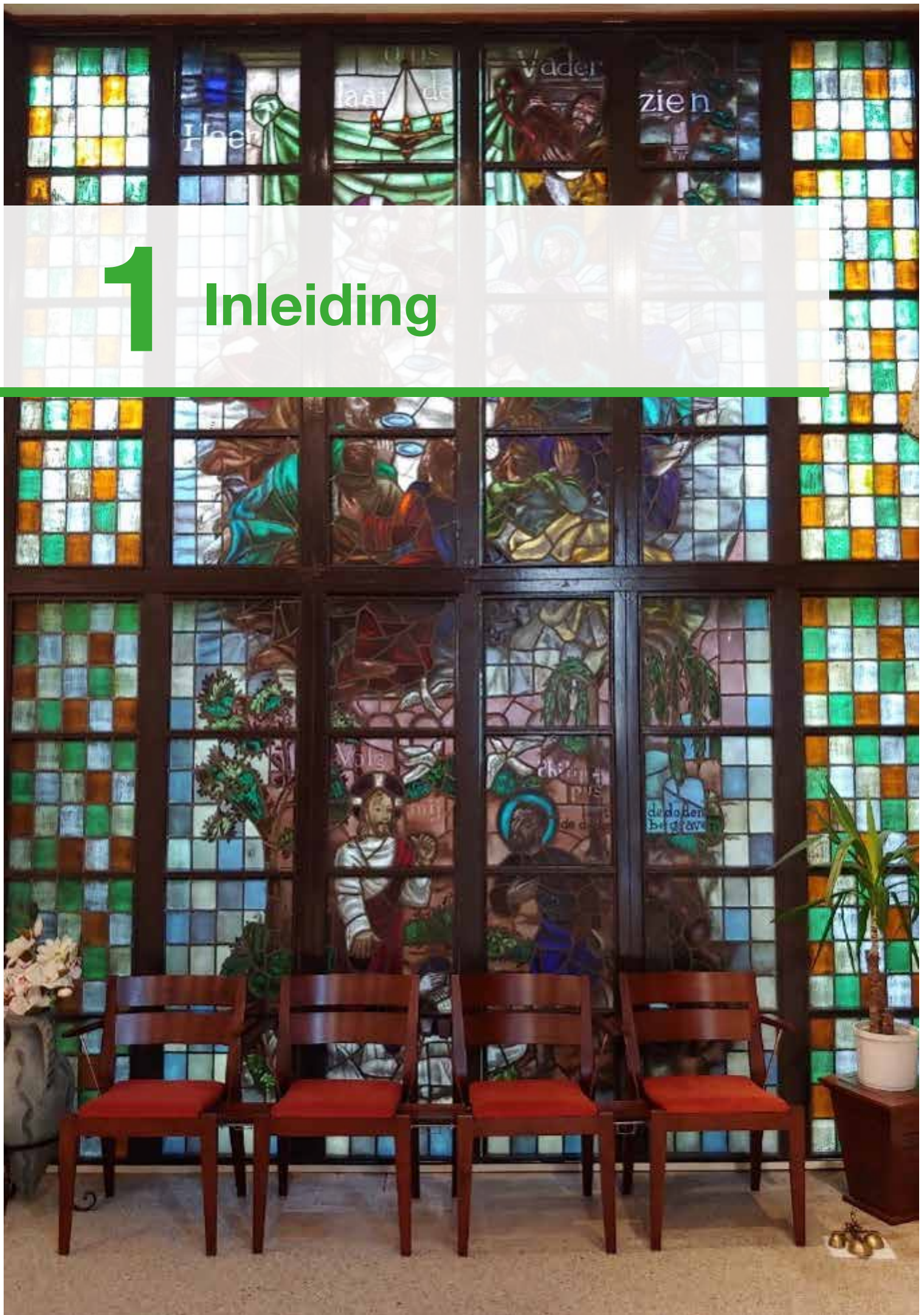
Utrechtse visie religieus erfgoed

DEEL B

Niet-beschermd erfgoed (uitbreiding)

1 Inleiding

1. Inleiding

Na raadsvragen op 8 april 2019 (SV 80) over een uitbreiding van de Utrechtse visie religieus erfgoed uit 2017 (ook wel ‘kerkenvisie’ genoemd), heeft het college van burgemeester en wethouders op 10 mei 2019 toegezegd dat die uitbreiding er zou komen. Deze uitbreiding gaat over het niet-beschermd religieuze erfgoed in de gemeente Utrecht.

Hiervoor is gebruik gemaakt van de eenmalige rijksbijdrage van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen in het kader van het landelijke programma Toekomst Religieus Erfgoed 2019-2021. In Nederland zijn circa 240 gemeenten bezig gegaan met het opstellen van een kerkenvisie en het vastleggen van de visie in de Omgevingsvisie.

De vraag van de gemeenteraad was om te onderzoeken hoeveel niet-beschermd religieuze gebouwen er zijn in Utrecht: zijn ze in gebruik voor religieuze doeleinden, zijn ze herbestemd of staan ze misschien leeg. Ook vroeg de raad om de architectuurhistorische en de sociaal-maatschappelijke betekenis van de religieuze gebouwen te onderzoeken evenals de interieurs.

Gekozen is om in deze inventarisatie alleen die gebouwen op te nemen die oorspronkelijk gebouwd zijn voor religieuze doeleinden, conform de richtlijnen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Een voormalige kerk waarin bijvoorbeeld een kinderdagverblijf is gevestigd is meegeteld, maar een woonhuis dat in gebruik is als gebedshuis door een geloofsgemeenschap niet. Ook een beperkt aantal kapellen, kloosters en bijgebouwen zijn onderdeel van deze uitbreiding.

Het begrip *kerk* is zoveel mogelijk vervangen door *gebedshuis*, omdat de connotatie bij het begrip *kerk* christelijk is en Utrecht ook andere, niet-christelijke, moderne geloofsgemeenschappen kent.

Het religieus erfgoed in deze uitbreiding is dus niet-beschermd, het zijn dus geen gemeentelijke of rijksmonumenten. Dat wil niet zeggen dat dit religieus erfgoed geen cultuurhistorische waarde heeft.

Wat die waarde is, wordt in deze uitbreiding beschreven en in beeld gebracht.

NB: Er kan verwarring zijn over de begrippen erfgoed, monument, beschermd en niet-beschermd. Erfgoed kan omschreven worden als plekken of objecten die bewaard moeten worden of waarop we zuinig moeten zijn vanwege hun culturele waarde. Ze zijn mooie voorbeelden van inspiratie die moeilijk te vervangen zijn. Erfgoed kan beschermd (monument) zijn of niet-beschermd (geen monument). Een beschermd monument kan een rijksmonument zijn volgens de Erfgoedwet en een gemeentelijk monument op basis van de gemeentelijke Erfgoedverordening. In deze uitbreiding houden we de begrippen beschermd en niet-beschermd erfgoed aan.

Voor de uitbreiding is input opgehaald bij de eigenaren en beheerders van de gebedshuizen. Naast individuele interviews is er een bijeenkomst geweest op 24 mei 2022 met de eigenaren, beheerders van religieus erfgoed en met historische belangenverenigingen en toen zijn de conclusies van het veldwerk gedeeld. Tot slot is gesproken met externe partijen over de visie en missie religieus erfgoed (in september 2022).

2 Empathie voor gebouwen van de geest

2. Empathie voor gebouwen van de geest

Frank Strolenberg

Voormalig programmaleider Toekomst Religieus Erfgoed

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Via een bijeenkomst met Teams mocht ik op een avond een presentatie houden voor een groep Vlaamse erfgoedprofessionals en religieuze experts over ons boek 'Kerkgebouwen; 88 inspirerende voorbeelden van nieuw gebruik'. Na twee jaar hard werken verscheen het in december 2020. Het boek is in Nederland goed ontvangen, dus ik presenteerde het ook met een zekere trots. De 88 voorbeelden in het boek staan voor zo'n 1.500 kerkgebouwen die in Nederland al een nieuwe functie hebben gekregen. De praktijk laat daarbij zien dat zowat elke denkbare functie een plek kan vinden in een kerkgebouw: van appartement tot zorgcomplex, van boekhandel tot hotel, van buurthuis tot kinderspeelplaats. Onze zuiderburen waren dan ook onder de indruk van de creativiteit en zorgvuldigheid waarmee dat in Nederland gebeurt. Maar ze stelden ook vast dat wij de leegkomende kerkgebouwen toch vooral als een vastgoedopgave benaderen. Religieuze functie eruit; nieuwe functie erin. Terwijl bij uitstek een kerkgebouw toch zoveel meer waarden kent dan alleen een economische. Of daar ook aandacht voor was, zo vroeg men zich af?

Utrecht telt in 2021 zo'n 184.000 adressen/gebouwen. Volgens de Basis Administratie Gebouwen zijn dat vooral adressen van woningen, winkels, bedrijven en kantoren. Slechts 100 van die gebouwen zijn kerk, synagoge, moskee of tempel. Anders gesteld, ongeveer 0,05 procent van alle gebouwen is gebouwd voor de geest terwijl de resterende 99,95% vooral gebouwd is voor onze lichamelijke behoeften. Tegelijkertijd representeren de gebedshuizen heel sterk wat het betekent om mens te zijn. Het zijn plekken waar we met elkaar spreken over waar wij naar streven en waarin wij geloven. Waar we samenkomen, ons laten inspireren en onze gedachten scherpen. Het zijn plekken waar we onszelf als mens boven het aardse proberen uit te tillen. De behoefte aan dit soort plekken lijkt diep menselijk. Wie bijvoorbeeld naar de geschiedenis van het Domplein kijkt kan het hier letterlijk terugzien. Boven en onder de grond. Al duizenden jaren achtereen is op deze plek een continuüm aan religieuze gebouwen gebouwd.

Als we nadenken over de toekomst van gebedshuizen is het dus belangrijk om in het oog te houden dat het slechts een heel beperkte groep gebouwen betreft. Bovendien, ze zijn veelal nog monumentaal van aard ook. Oftewel, het zijn gebouwen waar wij als samenleving van onderkennen dat ze een bepaalde kwaliteit bezitten die uitstijgt boven het gemiddelde. Van de 100 kerkgebouwen in Utrecht zijn er liefst 61 een beschermd monument. Kerkgebouwen, en zeker beschermde, monumentale kerkgebouwen, roepen dan ook de morele verplichting op om er zorgvuldig mee om te gaan. Ze vertegenwoordigen voor veel mensen bovendien verschillende zaken.

Het zijn sacrale gebouwen maar ook openbare ontmoetingsplekken, vrijplaatsen voor elke burger. Het zijn ruimtelijke bakens en manifestaties van kunst en cultuur. Het zijn kristallisatiepunten waar sociale verbanden zichtbaar worden en plekken van bezinning die tijd en ruimte lijken te tarten; plekken van ontvankelijkheid.

De vraag is hoe om te gaan met deze meervoudige betekenissen. Dat is de vraag die feitelijk ook gesteld werd door de Vlaamse collega's. Want veel gebedshuizen kennen een verbouwingsopgave omdat men ze wil verduurzamen, omdat men zoekt naar mogelijkheden voor meervoudig gebruik of omdat de gebouwen hun religieuze functie verliezen en er gezocht moet worden naar een passende herbestemming.

In een economisch vitale stad als Utrecht is het relatief eenvoudig om een nieuwe functie voor een (deels) leegkomend gebouw te vinden. Voor elk gebouw wel. Maar juist voor dit type gebouwen moet de tijd genomen worden om te onderzoeken en te reflecteren op de waarden die het gebouw vertegenwoordigt. Allereerst met de gelovigen, maar ook in de buurt en bij de experts. Vervolgens is het zaak om met een empathische benadering die waarden te vertalen in een ontwerpvraag. Empathie lijkt hier een kernwoord omdat juist deze gebouwen zoveel meer zijn dan een fysieke huls, een materiele drager.

Het is toe te juichen dat de gemeente Utrecht die als pionier al eerder een kerkenvisie schreef, nu de kans grijpt om die visie aan te vullen met de nog ontbrekende, niet beschermde religieuze gebouwen. Het biedt de gemeente de kans om de gebedshuizen in de stad vanuit hun bredere betekenis tegen het licht te houden. Om de stad, samen met de betrokken kerkelijke organisaties en haar bewoners, op te tillen boven het zijn van een plek waar alleen gewoond, gewerkt en gewinkeld wordt. Om haar eigen historische DNA recht te doen.

Afbeelding: kerk als herkenningspunt

Afbeelding: kerk als betekenis voor stadsweefsel

Afbeelding: kerk als groene betekenis, landschappelijke waarde

Afbeelding: kerk als functionele betekenis, ontmoetingsplek

3 Doel en resultaat

3. Doel en resultaat

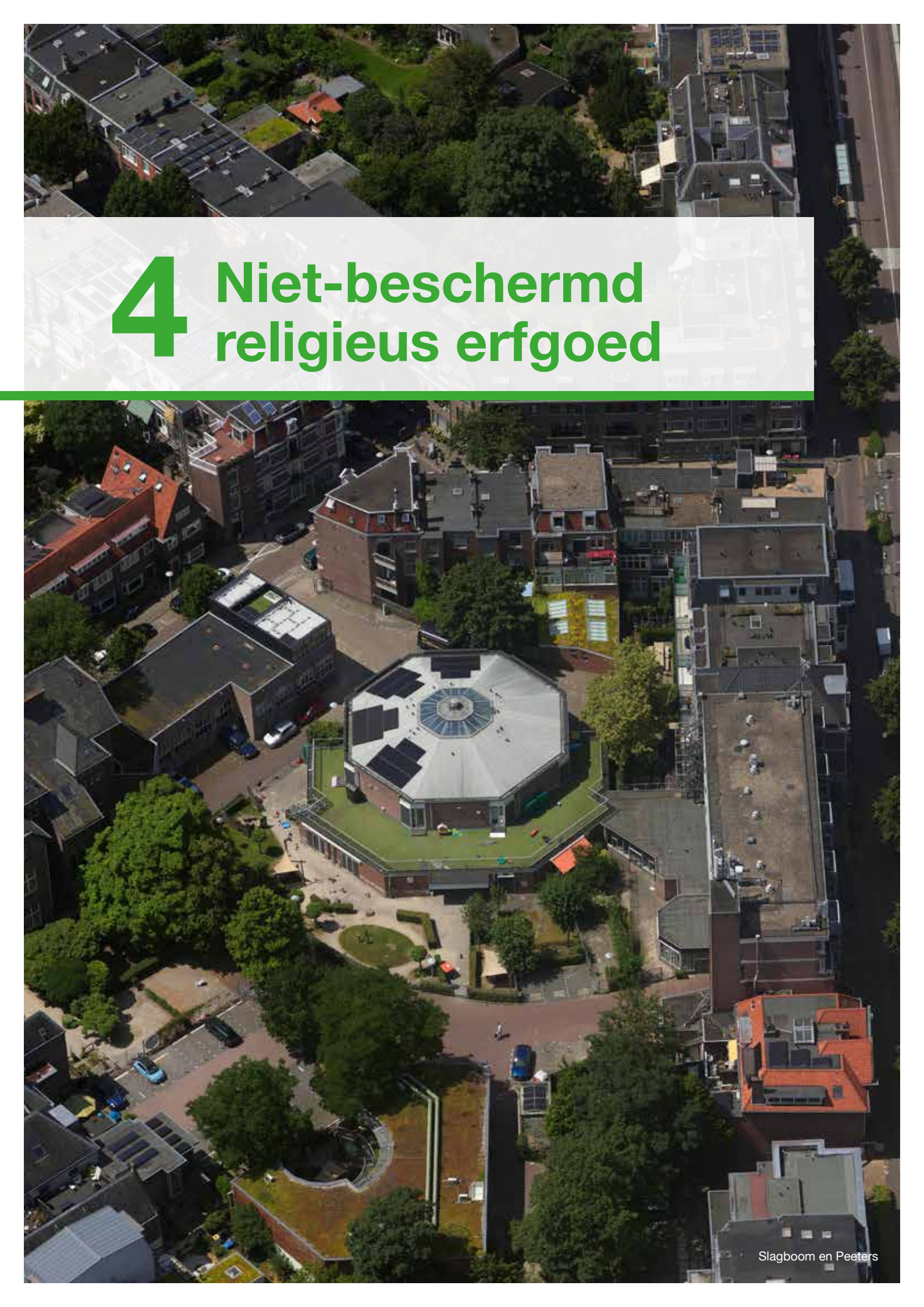
Het doel van deze uitbreiding is om een toekomstvisie te geven op niet-beschermd religieus erfgoed. De gebedshuizen zijn in kaart gebracht evenals kapellen, kloosters en bijgebouwen (pastorieën, parochiegebouwen). De volgende vragen die de raad gesteld heeft, worden beantwoord:

- Hoe wordt het gebouw gebruikt en door wie?
- Wat is de stedenbouwkundige en architectonische betekenis van deze gebouwen?
- Wat is de sociaal-maatschappelijke betekenis van het gebruik voor de wijk of stad?
- Zijn er bijzondere interieurs en interieuronderdelen?
- Is flexibel gebruik van de beschikbaar ruimte denkbaar?

De antwoorden op deze vragen geven inzicht in de stand van zaken per 2022.

In deze uitbreiding is ook gekeken naar in hoeverre de gebouwen zijn verduurzaamd en wordt aandacht besteed aan de gevolgen van de coronapandemie, en het toekomstperspectief van deze gebouwen.

Er worden conclusies getrokken en aanbevelingen gegeven die aansluiten bij gemeentelijke beleidsdocumenten zoals het coalitieakkoord Utrecht 2022-2026, de Ruimtelijke Strategie Utrecht (RSU 2040), het Koersdocument leefbare stad en maatschappelijke voorzieningen (2020), Volksgezondheidsnota (2019-2023), Maatschappelijke Meerwaarde Vastgoed, (Publieke binnenruimte in een dynamische stad, 2021) en de Erfgoednota (2022).

An aerial photograph of a city street. In the center, there is a large, octagonal building with a grey roof and a central circular skylight. The building is surrounded by a green lawn and a paved area. To the left, there are several other buildings, including a large one with a red roof. To the right, there is a long, narrow building with a grey roof. The street is lined with trees and parked cars. The overall scene is a typical urban environment.

4 Niet-beschermd religieus erfgoed

4. Niet-beschermd religieus erfgoed

een nadere blik

4.1 Introductie

Gebedshuizen zijn niet alleen gebouwen, ze zijn een herkenningspunt voor de wijk of stad en hebben vaak een emotionele waarde voor buurtbewoners. Het gebedshuis houdt een geloofsgemeenschap bij elkaar, er wordt gedoopt, getrouwd en gerouwd. Ook kan het een plek zijn waar men komt voor zingeving en spiritualiteit. Veel gebedshuizen hebben een sociaal-maatschappelijke betekenis in wijk en stad en dragen bij aan het geestelijk welzijn en aan een gezonde leefomgeving.

Kapellen vormen meestal een onderdeel van een groter gebouw zoals een klooster of verzorgingstehuis. Soms zijn ze vrijstaand. De kapellen worden voor het grootste deel gebruikt door de eigen geloofsgemeenschap of als stilteruimte in openbare gebouwen, zoals ziekenhuizen.

De nog bestaande kloostergebouwen zijn veelal omgebouwd tot wooneenheden of tot zorgcentra. Twee kloosters worden nog bewoond door een religieuze orde.

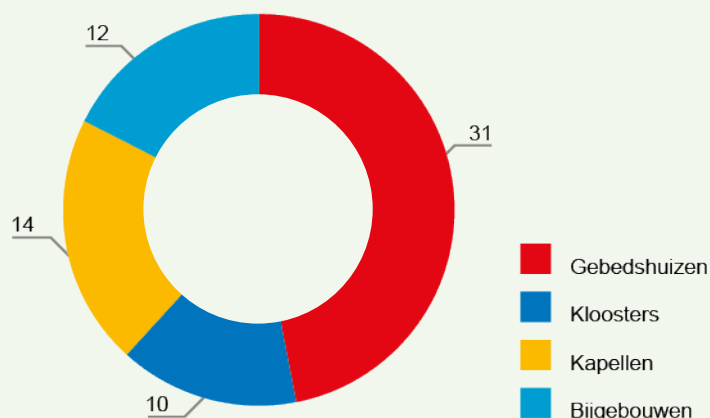
Bijgebouwen zoals pastorieën, parochie-, en wijkgebouwen zijn voor het grootste deel herbestemd tot woning, gezondheidscentrum of kinderdagverblijf. Een enkele pastorie vormt nog een onderdeel van het bijbehorende gebedshuis dat religieus gebruikt wordt maar inmiddels een andere functie heeft gekregen dan bewoning door de pastoor.

4.2 Hoe wordt het gebouw gebruikt, door wie en eigenaarschap van het gebouw

Voor deze uitbreiding hebben we 67 religieuze gebouwen geïnventariseerd bestaande uit 31 gebedshuizen, 10 kloosters, 14 kapellen en 12 bijgebouwen.

46 eigenaren van deze gebouwen zijn aangeschreven en 40 bezocht. Niet ieder gebouw kwam in aanmerking voor een bezoek omdat sommige waren verbouwd tot particuliere bewoning of omdat van het oorspronkelijke gebouw en interieur weinig tot niets meer over was. Enkele eigenaren gaven aan geen behoefte te hebben aan een bezoek van de gemeente of reageerden niet.

Niet-beschermd religieus erfgoed

Alle eigenaren of beheerders van de gebouwen die we bezocht hebben, waren enthousiast en trots om te vertellen over hun gebouw en de geschiedenis hiervan. Ze vonden het prettig dat daar belangstelling voor was vanuit de gemeente. Ze vertelden over de huidige stand van zaken en de toekomst. Op het moment van bezoek zagen ze geen grote rol weggelegd voor de gemeente bij hun organisatie ('wiens brood men eet, diens woord men spreekt', zoals iemand het verwoordde). Sommigen waren wel geïnteresseerd in mogelijke subsidies voor verduurzaming van het gebouw (zie hoofdstuk vier) en de verhuur van ruimten (zie hoofdstuk zes). Een enkele eigenaar gaf aan zich zorgen te maken over de gevolgen van de toen heersende coronapandemie (zie hoofdstuk zeven).

Zo'n 55% van de in totaal 67 geïnventariseerde religieuze gebouwen wordt gebruikt voor religieuze doeleinden. Dit zijn er 37 in totaal: 24 gebedshuizen (65% van de 37), 3 kloosters (8%), en 10 kapellen (27%). Eén voormalige pastorie is nog in gebruik als parochiecentrum, de overige worden niet meer gebruikt voor religieuze doeleinden. Het resterend percentage van de gebouwen heeft een andere bestemming. Zo zijn in enkele voormalige gebedshuizen kinderdagverblijven gevestigd, of zijn het bedrijven geworden, zoals een antiekzaak of een uitvaartcentrum. Eén voormalige kerk wordt nu gebruikt als theater. Herbestemde kloosters hebben meestal een woonfunctie gekregen.

Van de 37 gebouwen die gebruikt worden voor religieuze doeleinden is zeker 75% in eigen bezit van de geloofsgemeenschap. De herbestemde gebedshuizen zijn ook voor het overgrote deel in eigen bezit.

Diversiteit geloofsgemeenschappen

In de religieuze gebouwen is een grote diversiteit aan geloofsgemeenschappen gevestigd, zowel christelijk als niet-christelijk. Daarnaast zijn er veel groeiende internationale geloofsgenootschappen. Deze geloofsgenootschappen houden hun diensten in zowel beschermde als niet-beschermde gebedshuizen of in andere gebouwen.

Christelijk

Gereformeerd, Gereformeerd Vrijgemaakt, Nederlands Hervormd, Gemeente des Heeren, Evangelische Broedergemeente, Vergadering der Gelovigen (evangelisch protestants), Jehovah's Getuigen, Koptisch Orthodox, Chinees Christelijk Evangelische Gemeenschap, Luthers, Oecumenisch Protestants, Baptisten, Rooms-katholiek, Augustinessenzusters, Augustijnenpaters

Islamitisch

Boeddhistisch

Rozenkruisers (esotherisch)

4.3 Gebedshuizen

Stedenbouwkundige betekenis

In de late negentiende eeuw en begin twintigste eeuw werd in de stedenbouwkundige opzet van de wijken door de gemeente geen speciale plek van tevoren toebedacht aan gebedshuizen. Parochies en andere kerkgenootschappen streefden vaak wel naar een zichtbare locatie, of op zijn minst naar een locatie waar ruimte was voor hoofd- en bijgebouwen. Enkele rooms-katholieke gebedshuizen werden gebouwd op locaties (of in de nabijheid van locaties) waar lange tijd een schuilkerk was gevestigd. Dit waren geheime plaatsen voor de eredienst om aan de vervolging van de (Calvinistische) overheid te ontkomen. In die periode zijn gebedshuizen ruim vertegenwoordigd in de wijken buiten het centrum van de stad, de uitbreidingswijken.

De bijzondere architectuur overstijgt soms letterlijk de omliggende bebouwing. Dit heeft ook invloed op stedenbouwkundig niveau. Gebedshuizen hebben door hoogtepunten zoals (klokken)torens, dakruiters (torentje op het hoogste punt van het dak) of minaretten een grote ruimtelijke invloed op de omgeving. Ze vormen herkenningspunten die op buurt-, wijk- of zelfs op stadsniveau herkenbaar zijn. Ook de ligging van het gebouw ten opzichte van de omgeving heeft hier invloed op. Gebedshuizen van verschillende godsdiensten zijn vanuit uiteenlopende liturgische overwegingen in een bepaalde richting gebouwd. Moskeeën zijn hier een duidelijk voorbeeld van. De zuidoostelijke gebedsrichting bepaalt de ligging van het gebouw. Katholieke gebedshuizen staan met het koor doorgaans in een oostelijke richting. Er zijn gebedshuizen die een bescheiden plek innemen in de omgeving maar die door hun bijzondere vormgeving toch een bijzondere betekenis hebben in de directe omgeving.

Vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw was in de naoorlogse wijken (zoals Halve Maan, Kanaleneiland, Overvecht), sprake van een samenhangend stedenbouwkundig ontwerp, waarbij veel aandacht werd besteed aan de juiste voorzieningen op de juiste plek. Deze was afgestemd op het aantal nieuwe bewoners. Voor bijzondere voorzieningen zoals scholen en gebedshuizen werden vaak groene gebieden in de wijk als mogelijke locatie beschouwd. De (lagere) scholen werden van tevoren vaak als vlekken in het stedenbouwkundig plan opgenomen maar dat gold niet voor religieuze gebouwen. Daarvoor moesten de verschillende religieuze genootschappen zelf in gesprek gaan met de gemeente.

Uiteindelijk kwamen veel gebedshuizen vrijstaand in een (doorlopende) groenstructuur (het geheel van parken, plantsoenen en wegbeplanting) terecht, langs hoofdwegen of vlakbij andere voorzieningen. Het resultaat was dat in veel gevallen sprake is van een gebouw dat een herkenningspunt is in de omgeving, ook vanwege de afwijkende vormgeving.

Na de wederopbouwperiode verdwijnt in de jaren zeventig het gebedshuis uit de planning bij nieuwe wijken. Nieuwe wijken als Lunetten en later Voordorp hebben dan ook geen eigen gebedshuis. Er kwamen er hier en daar nog wel enkele, vaak op eigen initiatief van een religieus genootschap. Ook de eerste nieuwgebouwde islamitische gebedshuizen – vaak begonnen in bestaande gebouwen – waren afhankelijk van beschikbare locaties. Vanaf de jaren zestig vindt in het centrum van de stad (o.a. door leegloop) en in de omliggende wijken de echte verandering plaats. De nu duidelijk zichtbare ontkerkelijking bedreigt het voortbestaan van een aantal grote onderhoudsgevoelige gebedshuizen. Dit geldt met name voor de rooms-katholieke gebedshuizen in neogotische stijl, die dankzij de modernisering van de katholieke liturgie na het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) als ouderwets worden ervaren.

Maar ook het voortbestaan van een aantal protestantse gebedshuizen komt onder druk te staan. Wordt voor enkele gebedshuizen in de binnenstad nog een herbestemming gevonden, in de vooroorlogse wijken – en in enkele naoorlogse wijken – volgt in bijna alle gevallen sloop. Parochies en kerkelijke gemeenten worden samengevoegd en soms wordt er op de plek van de oudbouw een bescheiden nieuw gebedshuis ter vervanging neergezet. Het is ook de tijd van de stadsvernieuwing, die met name plaatsvindt in dezelfde wijken. Sociale problematiek en een verouderd woningbestand leidt hier tot meerdere sloop-nieuwbouw projecten. Bij de nieuwbouw van woningen komen ook nieuwe doelgroepen in beeld, zoals de een- en tweepersoonshuishoudens. Voor hen worden HAT-eenheden gebouwd (Huisvesting Alleenstaanden en Tweepersoonshuishoudens). Wanneer de grote gebedshuizen in deze wijken plaats moeten maken voor nieuwbouw, is dat veelal voor woonappartementen. In een aantal gevallen is het een combinatie van een kleinere gebedsruimte met een appartementencomplex en wijkfuncties. Deze bescheiden ‘vervangingskerk’ neemt stedenbouwkundig een onopvallende plaats in en is vaak bij nader inzien pas als gebedshuis herkenbaar.

Rond de millenniumwisseling is er weer sprake van nieuwbouw van gebedshuizen waarbij de stedenbouwkundige samenhang nadrukkelijk is meegenomen in de planvorming. Dat geldt voor nieuwe gebedshuizen in Leidsche Rijn, en heel nadrukkelijk bij de Ulu Camii moskee op de kop van Lombok.

Architectuurhistorische betekenis

In de late negentiende eeuw en begin twintigste eeuw werd veel aandacht besteed aan de architectuur van religieuze gebouwen. Het onderscheid in religieuze stromingen was vaak in de vormgeving herkenbaar.

De periode vanaf de Tweede Wereldoorlog wordt gekenmerkt door meer diversiteit aan geloofsgemeenschappen, denk aan islamitische gemeenschappen. Vanuit maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen veranderde de centrale rol van de kerk in de maatschappij, wat duidelijk invloed had op de vormgeving en inrichting van gebedshuizen. De geleidelijke ontkerkelijking, veranderende liturgische inzichten en nieuwe geloofsgemeenschappen waren bepalend in de manier waarop gebedshuizen werden gebouwd, ingericht en gebruikt.

De in de jaren zestig ingezette ontkerkelijking in Nederland heeft ook in Utrecht gevolgen. De (voorlopig) laatste generatie rooms-katholieke en protestantse gebedshuizen wordt rond 1965 in Overvecht gebouwd. In die jaren is in de architectuur sprake van een oecumene van vormen wat betekent dat in de vormgeving en de architectuur weinig onderscheid is tussen katholiek en protestant. Katholieke architecten bouwen soms protestantse gebedshuizen en omgekeerd.

Het gebedshuis is niet langer een dominant en monumentaal herkenningspunt in de omgeving. De nadruk komt nog meer dan in de jaren vijftig te liggen op de maatschappelijke en verbindende rol van de kerk in de samenleving. Dat betekent veel aandacht voor nevenruimten die inzetbaar zijn voor wijkfuncties. Zowel rooms-katholieke als protestantse gebedshuizen maken steeds meer gebruik van dezelfde architectuurtaal. Het grote onderscheid is verdwenen, ook in de interieurs. Glas-in-loodvensters of kruistekens waren nauwelijks meer aanwezig. Dat laatste was een gevolg van de modernisering in de liturgie in beide kerken waarbij de architectuur steeds functioneler werd.

In de inrichting van de zaal waar de eredienst wordt gehouden is sprake van eenvoud en flexibiliteit, hoewel het liturgische centrum bij met name protestantse gebedshuizen nog altijd een duidelijk herkenbare plek is met een aandachtswand, de achterwand van het liturgisch centrum en in feite het 'decor' van het liturgisch centrum. De Johanneskerk in Overvecht-Zuid krijgt zelfs nog een – bescheiden – klokkentoren.

Foto van de voormalige Stefanuskerk, nu ZimiHC in Overvecht, gebouwd in 1967. Geen dominant en monumentaal herkenningspunt in de omgeving, maar een strak en sober vormgegeven. Het is wel een belangrijke ontmoetingsplek in de wijk.

Vervangingskerken

In een aantal gevallen wordt in de jaren zeventig en tachtig bij sloop van een groot gebedshuis een kleiner gebouw voor de geloofsgemeenschap (of samengevoegde geloofsgemeenschappen) teruggebouwd, de zogenaamde vervangingskerk. In architectuur en opzet is bij de vervangingskerken uit de jaren zeventig en tachtig nog sterker dan bij de gebedshuizen uit de jaren zestig sprake van niet-monumentale en misschien zelfs anti-monumentale gebouwen. Ze vormen vaak een architectonisch onderdeel van een nieuw gebouwd groter appartementencomplex, al werden soms elementen gehandhaafd of herplaatst.

Soms is de kerkelijke functie van buiten dan ook nauwelijks te onderscheiden van het woningbouwcomplex. Bij de gebedsruimte is meestal een aantal nevenruimten opgenomen die te gebruiken zijn voor de buurt.

In Utrecht behoren tot de vervangingskerken:

- Oranjekapel (1985), voorheen Nederlands hervormde Oranjekerk (1925) gesloopt in 1983, Amsterdamsestraatweg 441
- Rooms-katholieke kerk, H. Nicolaas en Monicakapel (1988), voorheen St. Nicolaaskerk (1930), gesloopt in 1986, Boerhaaveplein 199
- Vredeskapel (1988), voorheen rooms-katholieke Vredeskerk (1925), gesloopt in 1986, Johannes Camphuysstraat 101
- Rooms-katholieke HH Johannes en Bernarduskerk (1992), voorheen St. Jan de Doperkerk (1953), gesloopt in 1990 en St. Bernarduskerk (1963), gesloopt in 1991, Oranje Nassaulaan 2
- Rooms-katholieke kerk Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming (1893), gesloopt in 1972, vervangingskerk gebouwd onder dezelfde naam in 1974, Biltstraat 333-335, nu kinderdagverblijf

De Oranjekapel en de HH Johannes en Bernarduskerk zijn in 2024 aangewezen als gemeentelijk monument.

Foto van de Oranjekapel aan de Amsterdamsestraatweg in Zuilen: te zien is de toren van de voormalige Nederlands hervormde Oranjekerk uit 1925, gesloopt in 1983. De toren is al enige behouden gebleven.

Luchtfoto van de rooms-katholieke vervangingskerk OLV ten Hemelopneming, nu kinderdagverblijf. Te zien is het achthoekige gebouw op een binnenterrein achter de Biltstraat. Op het dak van de begane grond, bedekt met kunstgras, is ruimte om te spelen. (Slagboom en Peeters)

Foto van de rooms-katholieke HH Johannes en Bernarduskerk (1992) in de Oranje Nassaulaan te Zuilen. Gebouwd ter vervanging van de St. Jan de Doperkerk (1953), gesloopt in 1990 en de St. Bernarduskerk (1963), gesloopt in 1991. Te zien is de zijkant van het gebouw van lichte baksteen met rode banden. De klokkentoren staat los.

Foto van de rooms-katholieke Nicolaas-Monica/Jacobuskerk aan het Boerhaaveplein in Ondiep. Voorheen stond hier de St. Nicolaaskerk. In 1987 werd besloten om de kerk en pastorie te slopen en de grond te verkopen, er werden seniorenwoningen gebouwd. Onderin werd een kleiner kerkcentrum gebouwd. Te zien is een sober en eenvoudig gebouw van lichte stenen. (Yvon van Megen)

Foto's van de Wijkplaats in de Vredeskapel, Johannes Camphuysstraat, Lombok. Voorheen Vredeskerk (1925), gesloopt in 1986. Te zien is een hoekig gebouw met grote raampartijen met blauwe kozijnen en een klokkentoren van stalen buizen.

Moskeeën

Met de komst van de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders naar Nederland in de jaren zestig, zeventig en tachtig van de vorige eeuw, ontstonden ook de eerste moskeeën. Van groot belang voor het ontstaan van de eerste (Turkse) moskeeën in Nederland, is de in Utrecht gevestigde Stichting Islamitisch Centrum Nederland, een Nederlandse religieus-maatschappelijke non-profit organisatie opgericht in 1972. De stichting fungeert als landelijk overleg- en ondersteuningsplatform voor 47 plaatselijk aangesloten organisaties in Nederland. De Stichting zet zich breed in op maatschappelijk, sociaal, cultureel en educatief gebied waaronder de huisvesting van moslimgemeenschappen, het opleiden van imams en het onderhouden van contacten met overheden en andere sociaal-maatschappelijke en culturele organisaties.

Voor de bouw van moskeeën werden vanuit de eigen gelederen stichtingen opgericht, waarbij het zoeken van fondsen en giften vaak het hoofddoel was. Soms kwamen er ook grote particuliere giften uit het buitenland of van individuen. De gelovigen van de moslim-gemeenschap droegen ook zelf hun steentje bij met giften, net zoals dat bij andere geloofs-gemeenschappen gebruikelijk is.

In Utrecht huisden de islamitische gemeenschappen in het begin in woonhuizen en in een enkel schoolgebouw. Het eerste Marokkaanse gebedshuis werd in 1977 gevestigd in een woonhuis aan de Bemuurde Weerd OZ 23. De eerste Turkse moskee kwam pas in 1984 in een bestaand pand in de Otterstraat 72.

In de jaren tachtig konden zowel Turkse als Marokkaanse gemeenschappen beschikking krijgen over grotere gebedsruimten, door aankoop van een kerkgebouw en hergebruik van een voormalig badhuis en bibliotheek. Begin jaren negentig volgde de eerste nieuwbouw en daarna volgden meer nieuwe moskeeën, verspreid door de stad voor Marokkaanse, Turkse, en Surinaamse gemeenschappen. Zo ontstonden in totaal zeven nieuwe moskeeën, in Zuilen, Overvecht, Kanaleneiland, Lombok en Leidsche Rijn.

Stedenbouwkundige betekenis

Sommige van deze moskeeën staan op grotere kruisingen of op een groot plein en door hoge minaretten, of een mast met maansikkel en ster vormen de moderne moskeeën vaak een duidelijk herkenningspunt in de wijk, zoals Anwar-E-Quba moskee in Overvecht, of de Ulu Camii moskee in Lombok.

Foto van de Anwar-E-Quba moskee aan de Kalymnosdreef in Overvecht. Er is gebruik gemaakt van een mix van donkere en lichte bakstenen. Het gebouw heeft twee verdiepingen, met op de eerste verdieping spitsboogvensters. Op de lage minaret staat een mast met maansikkel en ster. (Yvon van Megen)

Luchtfoto van de Ulu Camii moskee, Moskeeplein, Lombok. Te zien is dat het anders georiënteerd is dan de omliggende gebouwen. Opvallend zijn de potloodvormige minaretten. (Slagboom en Peeters)

Foto van de Moskee Sayidina Ibrahim aan het Attleeplantsoen in Kanaleneiland. Het symmetrische gebouw is voornamelijk wit, met een groene plint, koperen koepel en dak van de minaret.

Architectuurhistorische betekenis

Het uiterlijk en de vormtaal van moskeebouw is vaak gebaseerd op de historische Ottomaanse of Moorse moskeebouw. De Koran schrijft niet voor hoe een moskee eruit moet zien. Vaak is de Blauwe Moskee in Istanbul het voorbeeld of inspiratiebron.

Hoewel de vormgeving van de islamitische gebedshuizen uiteenlopend is, zijn in elke moskee de volgende basiskenmerken terug te vinden:

- het gebouw is gericht naar het zuidoosten (Mekka)
- een groot rechthoekig of vierkant volume met (hoge) koepel
- een of meerdere minaretten, een toren, om de gelovigen op te roepen tot gebed

De Marokkaanse moskeeën onderscheiden zich door de enkele vierkante minaret, terwijl de Turkse moskee door minimaal twee ronde minaretten geflankeerd wordt.

Vrouwen hebben, gescheiden van de mannen, een aparte gebedsruimte, in een zaal of op een balkon. Vrouwen kunnen soms ook, op een ander tijdstip dan de mannen, bidden in de grote gebedszaal.

Foto van de Ahmadiyya Anjuman Isha'at Islam moskee, Celsiuslaan, Zuilen. Te zien is een symmetrisch, bakstenen gebouw met een groene deur en voorzien van een koepel. Links op de foto staat de minaret. (Yvon van Megen)

Nieuwe gebedshuizen

In de eenentwintigste eeuw is sprake van een nieuwe vormgeving. Deze is zichtbaar in de meest recent gebouwde gebedshuizen in Leidsche Rijn. Hier verschijnen in de afgelopen jaren drie gebedshuizen: twee gereformeerde gebedshuizen (Kerk aan 't Lint, De Westerkerk) en een moskee (Islamitisch Cultureel Centrum Leidsche Rijn). Bij deze drie gebouwen is geen traditionele of historiserende vormtaal toegepast. De moskee kreeg geen koepel of minaret en de kerkgebouwen geen klokkentoren maar een moderne vormgeving die in subtiele onderdelen refereert aan de religieuze functie.

Foto van het Islamitisch Cultuurcentrum met moskee aan de Pratumplaats in Leidsche Rijn. Het is een bakstenen gebouw met een dak van groene pannen. Voor de vensters zitten bijzonder vormgegeven hekwerken.

Foto van de Westerkerk aan de Eerste Westerparklaan in Leidsche Rijn. Het is een bakstenen gebouw met veel en hoge vensters. Opvallend is het grote schuine dak met een torenachtig element aan de voorzijde.

Gebruik

Bij de gebedshuizen is het merendeel in gebruik voor en door de eigen doelgroep, de geloofsgemeenschap zelf. Die kan uit de wijk komen maar ook uit de regio. Sommige gebedshuizen worden gebruikt door meerdere geloofsgemeenschappen zoals de Poolse, de Filipijnse en de Oosters-Orthodoxe gemeenschappen. (Zie hoofdstuk 5.)

Het gebouw wordt, naast gebed, ook gebruikt voor andere sociale bijeenkomsten voor de eigen doelgroep, zoals studie- en huiswerkbegeleiding, koffieochtenden, of een jeugdhonk. In enkele gebedshuizen staat de deur altijd open, waarbij ook passanten welkom zijn. Een klein aantal heeft een bredere wijkfunctie. Hierbij moeten we denken aan activiteiten zoals de Voedselbank, de opvang van (Syrische of Oekraïense) vluchtelingen, het koken van maaltijden, tweedehandskledingverkoop, hulp bij invullen van formulieren, koranlessen en huiswerklessen.

De herbestemde gebedshuizen hebben een gevarieerde, succesvolle vorm van gebruik gekregen zoals kinderdagverblijf, uitvaartcentrum, theater of woning.

4.4 Kloosters

Er zijn in Utrecht vooral middeleeuwse kloostergebouwen als monument beschermd. Er is een beperkt aantal niet-beschermd kloosters uit de 19e en 20ste eeuw. Deze kloosters zijn vaak omgebouwd tot wooneenheden en worden nauwelijks nog bewoond door een (katholieke) religieuze orde.

Foto van het klooster Zusters Augustinessen van Sint Monica aan de Waterstraat in de Binnenstad. Het is een symmetrisch hoekpand van lichte stenen, met vier verdiepingen. De voorgevel bevindt zich aan de Oudegracht.

De kloosters zijn vaak groot, maken onderdeel uit van de gevelwand van een straat of plein en zijn vaak onderdeel van een geheel van (rooms-katholieke) gebouwen mét kerk en schoolgebouwen. Dat betekent dat ze niet alleen een samenhangend architectuurbeeld vormen met kerk en één of meerdere schoolgebouwen, maar ook stedenbouwkundig een duidelijke eenheid vormen in de stadswijk.

4.5 Kapellen

Stedenbouwkundige en architectuurhistorische betekenis

Het merendeel van de (moderne) kapellen, zoals gebeds- en stilteruimtes, zijn geen opzichzelfstaande religieuze gebouwen, maar ruimtes die onderdeel zijn van een gebouw of een aparte ruimte die aan het hoofdgebouw is toegevoegd. Deze gebouwen kunnen een religieuze functie hebben, maar dat hoeft niet per se. Met name ziekenhuizen en verzorgingshuizen hebben een kapel of stilteruimte voor bewoners, patiënten, medewerkers of bezoekers van buitenaf. In een aantal gevallen verraden alleen de (glas-in-lood)vensters de aanwezigheid van een religieuze ruimte. Inpandige kapellen hebben geen stedenbouwkundige betekenis.

Er is een aantal vrijstaande kapellen in Utrecht. Voorbeelden zijn de Wartburgkapel (Kennedylaan) en de Nikolakapel (Maliesingel). Zij hebben wel een stedenbouwkundige betekenis.

Gebruik

Kapellen hebben nauwelijks een brede sociaal-maatschappelijke functie. In kapellen komt men vooral om te bidden en om even stil te zijn. Meestal zijn dat de eigen bewoners, bijvoorbeeld kloosterlingen of bewoners van een verzorgingstehuis en vaak zijn ook wijkbewoners welkom. In kapellen of de stilteruimten van openbare gebouwen zoals ziekenhuizen is iedereen welkom ongeacht geloofsachtergrond. In enkele verzorgingstehuizen wordt de kapel steeds minder gebruikt, door een teruglopend aantal bezoekers.

Foto van de Nikolakapel aan de Maliesingel. Te zien is de zinken bekleding van de kapel op een wit gepleisterde onderbouw. (Yvon van Megen)

Foto van het interieur van de kapel van het Utrechts Medisch Centrum aan de Heidelberglaan 100 op de Uithof. Het is een sobere ruimte met witte wanden en een parketvloer. Zichtbaar zijn een blauw glas-in-loodraam en een wand met diverse kunstobjecten.

Foto van de Wartburgkapel (links) aan de Kennedylaan in Oog in Al. Het is een witgepleisterd gebouw met een rood pannendak, onderdeel van een woon-zorgcentrum. Op de voorgrond een vijver met fontein. (Yvon van Megen)

4.6 Bijgebouwen

Stedenbouwkundige en architectuurhistorische betekenis

In de categorie bijgebouwen, vormen pastorieën en kosterswoningen het overgrote deel. Zonder uitzondering zijn de pastorieën onderdeel van een (voormalige) rooms-katholieke kerk. Kenmerkend aan een deel van deze gebouwen is dat ze gelijktijdig gebouwd zijn met de bijbehorende kerk, die in enkele gevallen beschermd is als monument. De pastorie is in deze gevallen onderdeel van het totaalontwerp en vormt architectonisch één geheel met het kerkgebouw. Meestal is er ook sprake van een onderlinge verbinding tussen de kerk en de pastorie. Ondanks dat pastorieën voornamelijk een woonfunctie voor de pastoor en/of kapelaan had, waren er ook gebruiksruidtes zoals een spreekkamer.

In de vormgeving verwijzen pastorieën toch het meeste naar woonbebouwing, waarbij van duidelijke religieuze vormgeving (bijvoorbeeld met kruizen) nauwelijks sprake is.

Een andere vorm van religieuze bijgebouwen vormen parochiehuizen en wijkgebouwen. Anders dan een pastorie werden deze gemeenschapshuizen door de kerkgangers gebruikt, voor zowel kerkelijke als minder kerkelijke activiteiten. De gebouwen boden ruimtes voor een bibliotheek, catechisatiekamer, of een podium in de grote zaal. De gebouwen zijn in het in- en exterieur echter geen uitgesproken religieuze gebouwen, waarbij ze praktisch onherkenbaar zijn als religieus bouwwerk.

Gebruik

De bijgebouwen hebben een beperkte sociaal-maatschappelijke betekenis. Ze zijn niet meer in gebruik voor religieuze doeleinden, op één pastorie na die wordt gebruikt als parochiecentrum. In het overgrote deel zijn ze omgebouwd voor woondoeleinden of bedrijven, zoals een kinderdagverblijf of een gezondheidscentrum.

Zwart-witfoto van het voormalig patronaatsgebouw van de Willibrordkerk, nu 'Raadhuis Vleuten' aan de Pastoor Ohlaan. Het is een bakstenen gebouw met een hoge gevel (links) waar zich de toegang in bevindt. Op de foto heeft het nog de originele ramen uit de bouwtijd, 1928. (HUA, A.H. Boot, 1984)

4.7 Cultuurhistorische waardering van de Post 65 gebouwen

Landelijk is steeds meer aandacht voor de bouwkunst en stedenbouw van de zogeheten 'Post '65' – periode. Het gaat om de periode na de invoering van de Wet op de Ruimtelijke Ordening in 1965 waarmee officieel een einde kwam aan de Wederopbouw. Een nieuwe tijd brak aan, aanvankelijk nog grootschalige nieuwbouw en verkeersdoorbraken. Maar daarna ook met veel aandacht voor kleinschaligheid in de architectuur en de stedenbouw.

In grote steden, zoals Utrecht, speelde wat later ook de stadsvernieuwing een belangrijke rol. De verarmde binnenstad en negentiende-eeuwse wijken werden bedreigd door grootschalige sloop en nieuwbouw. De jaren '70 zorgden voor een verandering met kleinschalige vernieuwing en de nadruk op bouwen voor de buurt. Tegelijk onderscheidden zich nieuwe wijken zoals Lunetten, door hun kleinschaligheid, het woonerf, de experimenten in de woningbouw en aandacht voor ecologie en duurzaamheid. Bewoners eisten een grote rol op in de processen, veel bouwprojecten kregen hun uiteindelijke vorm door vergaande inspraak van bewoners.

Vanwege de grote bouwproductie en de nog niet altijd bekende waarden van deze periode, vraagt de waardering en selectie een andere benadering dan tot nu toe gebruikelijk is bij monumenteninventarisaties. Zeldzaamheid en gaafheid spelen minder een rol dan cultuurhistorische waarden, in samenhang met lokale ontwikkelingen.

In Utrecht is de inventarisatie breed breder ingestoken en betreft de jaren 1970 tot 2008. De jaren zestig zijn al eerder meegenomen in de inventarisatie van de naoorlogse periode. Enkele gebedshuizen uit de jaren zestig zijn, als aanvulling op al eerder beschermde religieuze gebouwen, in 2007 aangewezen als gemeentelijk monument.

Voor de inventarisatie van de bouwkunst / stedenbouw 1970-2008 werden ruimere middelen tot bescherming geadviseerd: naast een selectie van gebouwen die om meerdere redenen in aanmerking komen voor de status van gemeentelijk monument, zullen vaker andere (planologische) instrumenten ingezet worden om bepaalde kwaliteiten voor de toekomst te bewaren. Het gaat dan vooral om het borgen van waarden in het omgevingsplan. Ook is voor het waarderen gebruik gemaakt van diverse vormen van participatie met bewoners in de vorm van klankbordgroepen en webinars en veel communicatie met eigenaren. Een tweetal kerkgebouwen is in dit kader aangewezen als gemeentelijk monument: de Oranjekapel en de HH Johannes en Bernarduskerk.

4.8 Interieurs

Gebedshuizen

Het interieur van het gebedshuis vormt een belangrijk onderdeel voor de geloofsgemeenschappen. In de niet-beschermden gebedshuizen, met vaak nieuwe hedendaagse geloofsgemeenschappen, zijn weinig interieuronderdelen nagelast, dat wil zeggen dat wat vastzit in het gebouw, op enkele uitzonderingen na. De diensten worden op een minder traditionele manier gehouden waardoor er vaak andere gebruikswensen zijn die van invloed kunnen zijn op de inrichting.

In enkele gebedshuizen zijn mooie glas-in-loodramen te bewonderen. Opvallend is dat het interieur in een aantal rooms-katholieke kerken is samengesteld uit onderdelen van elders gesloopte kerken. In bijvoorbeeld de Wederkomst des Herenkerk (Marco Pololaan) is een inpassing gemaakt van een glas-in-betonwand, afkomstig uit de gesloopte rooms-katholieke Christus Koningkerk uit Kanaleneiland Noord. Bij de toekomstige herontwikkeling van de locatie Marco Pololaan tot gezondheidscentrum zal het glas-in-betonraam opnieuw worden ingepast.

De HH Johannes en Bernarduskerk (Oranje Nassaulaan) heeft glas-in-loodramen uit de voormalige Kleine Eusebiuskerk in Arnhem en interieuronderdelen uit de OLV ten Hemelopneming in de Biltstraat.

In een uitzonderlijk geval zijn de oorspronkelijke vaste kerkenbanken nog aanwezig. Zo staan in de koptisch orthodoxe kerk Mari Guirgis en Sint Demiana nog de banken van de voormalige noodkerk St. Salvatorparochie. Maar meestal is sprake van los meubilair waardoor de kerkzalen eenvoudiger multifunctioneel gebruikt kunnen worden.

Foto van het interieur van de HH Johannes en Bernarduskerk aan de Oranje Nassaulaan in Zuilen: kleurige glas-in-loodramen, met in het midden een bijbelse voorstelling.

Foto van het interieur van 't Eykpunt, Eykmansplein, Tuindorp. Te zien is de sober uitgevoerde kerkzaal, met preekstoel, losse stoelen en een kruis op de wand.

Foto van het interieur van de Wederkomst des Herenkerk, Marco Pololaan, Kanaleneiland: te zien is een kleurrijke glas-in-betonwand, afkomstig uit de gesloopte rooms-katholieke Christus Koningkerk uit Kanaleneiland Noord. (www.kerkfotografie.nl)

Foto van het interieur van de Mari Guirgis en Sint Demiana, Adriaan van Bergenstraat, Zuilen: te zien zijn de oorspronkelijke kerkbanken uit de noodkerk St. Salvatorparochie.

Moskeeën

De moskeeën zijn over het algemeen sober ingericht. Wel zijn er indrukwekkende kroonluchters, houtsnijwerk, rijk gedecoreerde preekstoelen en tapijten te bewonderen.

De moskee wordt meestal gekenmerkt door:

- een mihrab, een muurnis, in de gebedszaal georiënteerd op het zuidoosten, naar Mekka
- een grote centrale zaal met koepel
- een dakka, in de grote gebedszaal: een verhoging waar de imam op staat, zodat iedereen hem kan zien
- de mimbar in de grote gebedszaal: een trap waarop de imam zijn preek houdt (preekstoel), hij staat op de middelste trede, en de profeet op de bovenste
- de kursi in de gebedszaal: een lessenaar waar de Koran op wordt gelegd na het voorlezen
- ornamenten in het interieur in de vorm van geometrische elementen, bloemen en andere florale motieven (vaak gestileerde tulpen)
- islamitische spreuken uit de koran in Koefi-schrift
- een grote centrale kroonluchter met lamphouders
- een aparte galerij of balkon voor vrouwen
- een aparte wasruimte met fonteintjes voor de rituele wassing van handen en voeten
- in de grote gebedszaal: vloerbedekking met een bidkleedjespatroon
- vergaderkamers

Foto van het interieur van de Abi Bakr moskee, Berlagestraat, Zuilen: te zien zijn de gebedsruimte met mihrab, het vrouwenbalkon en een grote kroonluchter. Het vloerkleed heeft een bidkleedjespatroon.

Foto van het interieur van de Ulu Camii moskee, Moskeeplein, Lombok, te zien is de rijkgedecoreerde mimbar in overwegend groene tinten.

Foto van het interieur van de Moskee Sayidina Ibrahim, Attleplantsoen, Zulen: te zien is de centrale gebedsruimte, sober ingericht, in lichte kleuren. In de koepel hangt een grote kroonluchter.

Foto van het interieur van de Al Farookmoskee, Winterboeidreef, Overvecht: te zien is de centrale gebedsruimte met islamitische spreken uit de Koran, onder een groot dak, met trappen naar de galerijen.

Foto van het interieur van de Ulu Camii moskee, Moskeeplein, Lombok: te zien is de wasruimte voor rituele wassing.

Foto van het interieur van de Anwar-E-Quba moskee, Kalymnosdreef, Overvecht: te zien zijn het gebedskleed en de kroonluchter in de centrale gebedsruimte.

Foto van het interieur van de Abi Bakr Essadik moskee, Berlagestraat, Zuilen: te zien is de grote koepel in de centrale gebedsruimte, de kap bestaat afwisselend uit gesloten gedeelten en gedeelten met glas.

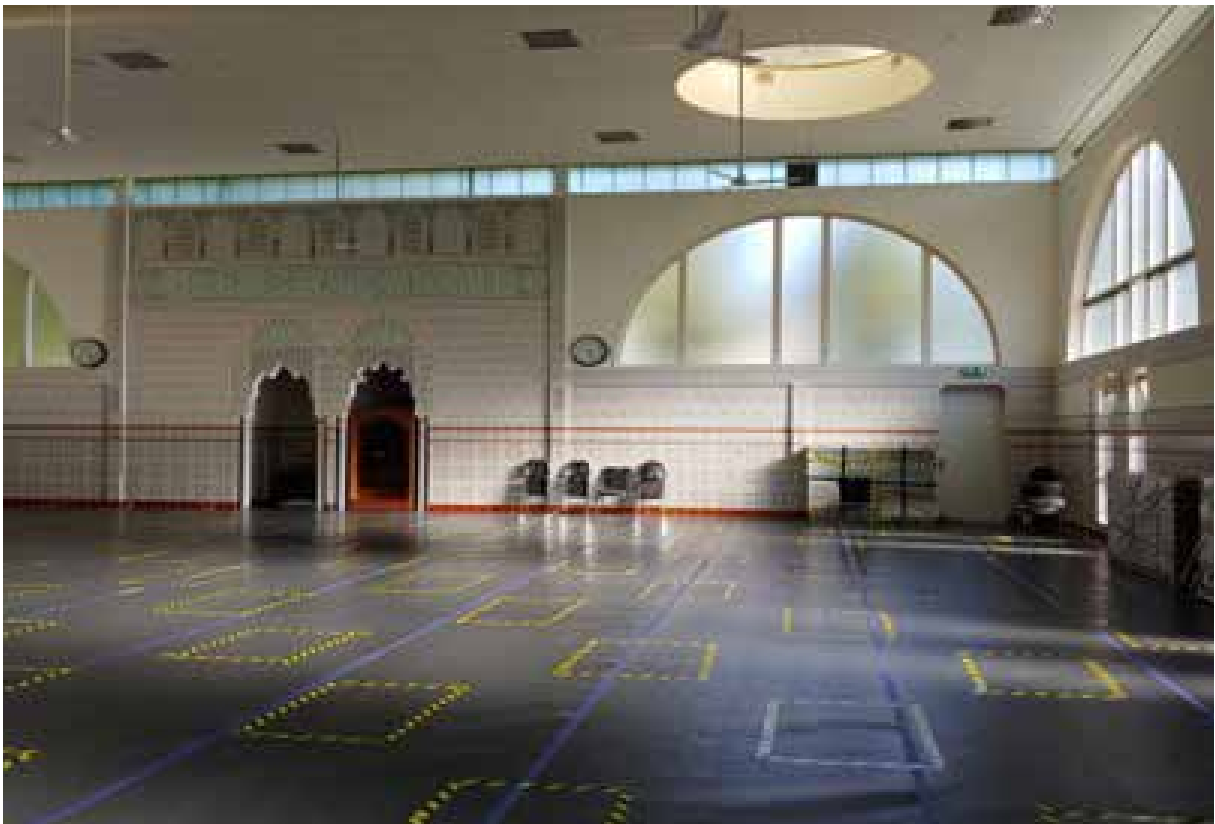

Foto van het interieur van de Essalaam moskee, Camminghaplantsoen, Zuilen: te zien is de centrale gebedsruimte. Op de vloer zijn de plekken voor de het gebed aangegeven. In de wanden twee grote vensterpartijen, twee deuropeningen onder waaierbogen en in het plafond een lichtkoepel.

Kapellen en kloosters

Kapellen bevatten net als gebedshuizen specifieke interieuronderdelen zoals glas-in-loodramen, kroonluchters, kruiswegstaties, klokken, orgels etc. De objecten in de kapellen zijn over het algemeen niet nagelvast en in sommige gevallen van elders afkomstig. Ook in sommige recente kapellen (met name verzorgingstehuizen) is in het interieur soms sprake van oudere interieurelementen. Ook de kloosters hebben weinig nagelvaste religieuze interieuronderdelen op enkele glas-in-loodramen na. De voormalige parochiehuizen en pastorieën zijn herbestemd tot woning of gezondheidscentrum. Niet bekend is wat van het oorspronkelijke interieur resteert.

Foto van het interieur van de kapel van het klooster van de Zusters Augustinessen van Sint Monica, Waterstraat, Binnenstad. Te zien zijn losse stoelen, een eenvoudig altaar met daarboven een groot kruis, en links daarvan een preekstoel.

Foto van het interieur van de Wartburgkapel, Kennedylaan, Oog in Al. Te zien zijn rijen losse stoelen in de lengterichting van de kapel, een tafel met microfoon voor de voorganger, daarachter een kruis met het Christusbeeld (Geert Procee, ELG Utrecht)

Rol Catharijne Convent en gemeente voor interieurs

Het Museum Catharijneconvent vindt dat religieus erfgoed van belang is voor alle Nederlanders. Ze zet daarom haar kennis in van erfgoed specialisten om kerkinterieurs en religieuze voorwerpen in kerken en kloosters te waarderen. Ook geeft ze advies aan eigenaren van religieus erfgoed als het gaat om beheer en behoud hiervan of bij herbestemming.

De gemeente zet in op zoveel mogelijk behoud en hergebruik van bijzondere onderdelen uit het in- of exterieur. Als sprake is van kunsthistorisch waardevolle objecten kan de gemeente de eigenaren in contact brengen met het Museum Catharijneconvent of met andere kerk-eigenaren die mogelijk geïnteresseerd zijn in deze objecten.

4.9 Energie en duurzaamheid

In het coalitieakkoord van de gemeente Utrecht voor de periode 2022-2026 is een paragraaf gewijd aan energie en klimaat. De gemeente is een stevig besparingsoffensief gestart om de Utrechtse energierekening en de CO₂-uitstoot terug te dringen. De gemeente wil een stap naar voren zetten en is bereid actief deel te nemen in energieprojecten.

De energiesystemen moeten zo snel mogelijk klimaatneutraal worden.

In gebiedsontwikkelingen worden duidelijke duurzaamheidseisen opgenomen. Utrecht is voorloper voor wat betreft zon-op-dak en blijft hierop inzetten. Energiemaatregelen maken we uiteraard mogelijk voor monumenten, in balans met de monumentale waarden.

Uit het veldwerkbezoek blijkt dat vele eigenaren van gebedshuizen zich bewust zijn van de verduurzamingsopgave, en ook deze groep eigenaren wil graag hun gebouwen verduurzamen, maar zij hebben daartoe niet altijd voldoende middelen. In gebedshuizen uit de wederopbouwperiode is vaak sprake van slechte isolatie en enkel glas, terwijl de meest recent gebouwde gebedshuizen volgens moderne duurzaamheidseisen zijn gebouwd, zoals met energie- en waterbesparing en energieopwekking door zonnepanelen. Sommige gebedshuizen zijn een zogenaamde Groene Kerk of Moskee. Dat predicaat geeft aan dat ze zich inzetten voor een duurzame, sociaal rechtvaardige wereld en een vergroening van de eigen gemeenschap met een kleine ecologische voetafdruk (www.groenekerken.nl). Daartussen zitten gebouwen met een matige tot goede isolatie, eventueel met zonnepanelen.

Niet alle (voormalige) gebedshuizen beschikken over een eigen energieopwekking, terwijl het dak daar in veel gevallen wel geschikt voor is. Afhankelijk van de dakvorm en het dakoppervlak is het mogelijk om een deel van de gebedshuizen energieneutraal, of zelfs energiepositief te maken. In dit laatste geval kan het gebedshuis, bijvoorbeeld door toepassing van een groot aantal zonnepanelen op het dak, als buurtvoorziening voor groene stroom fungeren. Gezien de landelijke en lokale energietransitie-ambities is het aspect van het stimuleren van verduurzaming steeds belangrijker geworden.

Uit het veldwerk blijkt dat er wel degelijk belangstelling is voor verduurzaming van het gebouw als daar een financiële tegemoetkoming voor is van de gemeente, provincie of de rijksoverheid.

Goede tips staan in de Handleiding energie besparen kerken provincie Utrecht uit 2022.

Interview met Jeroen Schoots, Rehobothkerk

“Met subsidie van de gemeente hebben we de vloer en het dak van onze kerk geïsoleerd. Sinds 1 januari 2021 staan er 160 zonnepanelen op ons dak dat op jaarbasis 42.000 watt-uren energie levert voor zo'n 15 huishoudens. We wilden dit graag doen voor de wijk. Dit hebben we gedaan in samenwerking met Coöperatie Buurtstroom Energie-U die alles voor ons geregeld heeft. De gemeente Utrecht is hierin een partner. Wij hebben geflyerd en een informatieavond georganiseerd. De animo was groot en de zonnepanelen waren zo vergeven! Het is vrij eenvoudig om dit te organiseren en het is een mooie kans voor de kerk om verbinding te hebben met de wijk.”

Foto van Jeroen Schoots, hij staat buiten en wijst naar de zonnepanelen op het dak van de Rehobothkerk in Tolsteeg.

4.10 Financiële aspecten; beheer, onderhoud en exploitatie

Hoewel sommige eigenaren zich bezorgd maakten over de gevolgen van de Corona-pandemie (zie hoofdstuk zeven) was de financiële situatie van de geloofsgemeenschappen en organisaties over het algemeen gezond en toekomstbestendig, op een enkele na.

Voor zover bekend financieren de geloofsgenootschappen hun eigen gebouw en organisatie, en ontvangen geen overheidssubsidie. Men gaf aan dat de technische staat van het gebouw redelijk tot goed is en dat er geen grote onderhoudsachterstanden zijn.

Ook de bedrijven die zijn gevestigd in voormalige gebedshuizen zijn financieel gezond en onderhouden hun gebouw goed. Hetzelfde geldt voor de gebouwen die zijn omgebouwd tot woningen.

5 Internationale kerken

5. Internationale kerken

5.1 Inleiding

In Utrecht is een groot aantal internationale christelijke kerkgemeenschappen aanwezig. Deze worden ook wel internationale of migrantenkerken genoemd. Deze laatste naam is niet geliefd onder de gelovigen zelf omdat ze het liefst als Nederlander en christen geaccepteerd willen worden, en de benaming migrant wordt ervaren als 'iemand die niet van hier is'. Dit geldt zeker voor de migrantengemeenschappen die al enkele generaties in Nederland zijn.

Onder de definitie internationale kerken wordt verstaan, de door migranten in Nederland gevormde christelijke migrantengemeenschappen. Zij komen samen in kerkgebouwen. Daarnaast zijn er ook migrantengemeenschappen met een ander geloof, zoals moslims die samenkomen in moskeeën, en hindoes in tempels.

Volgens een woordvoerder van Samenwerkende Kerken in Nederland (SKIN), de koepelorganisatie voor en door christelijke internationale kerken in Nederland, bestaan internationale kerken uit diverse groepen. De laatste jaren worden de buitenlandse kerkgemeenschappen steeds meer multicultureel. Met name tussen de internationale kerken waar de voertaal Frans of Engels is, wordt samengewerkt, zowel binnen de geloofsgemeenschappen onderling als met traditionele, Nederlandse kerken. Dan is de taal de overstijgende factor en uiteraard het gedeelde christelijke geloof

5.2 Situatie in Utrecht

In tegenstelling tot de traditionele rooms-katholieke kerk en de protestantse kerken, waarbij het aantal gelovigen terugloopt, groeien de internationale kerkgemeenschappen, ook in Utrecht. Internationale kerkgemeenschappen die in Utrecht naar de kerk gaan zijn onder andere de Oriëntaals Orthodoxe Kerk (Assyrisch, Eritrees, Koptisch), Oosters-Orthodoxe Kerk (Macedonisch, Grieks, Oekraïens), rooms-katholieke kerk (Spaans, Pools, Indonesisch, Filipijns, Irakees, Engels), Protestantse Kerk (Afrikaans, Surinaams, Duits, Frans-Luthers, Engels, Pools, Chinees, Iraans/Afghaans, Irakees, Syrisch, Egyptisch, Myanmarees, Filipijns, Indonesisch, Singaporees). De nieuwe gelovigen zorgen voor nog meer diversiteit binnen de geloofsgemeenschappen.

Het grootste probleem dat deze gemeenschappen ondervinden, is het vinden van een geschikte ruimte om samen te komen en de eredienst te houden. Regelmatig wordt verhuisd van de ene locatie naar de andere. Het zou logisch zijn als er gebruik zou kunnen worden gemaakt van leegstaande gebedshuizen, maar dat is niet altijd het geval. Soms zijn die veelal oude gebouwen niet gebruikersvriendelijk voor de eisen van de moderne tijd of hebben ze achterstallig onderhoud en hoge stookkosten.

Gebedshuizen die beschermd zijn, hebben vaak enige beperkingen in het gebruik en zijn daardoor minder of niet geschikt, of ze verkeren in een transitieperiode over verkoop en herontwikkeling waardoor andere geloofsgemeenschappen er geen gebruik meer van kunnen maken. Zo is de Oekraïense orthodoxe kerkgemeente van de verkochte St. Josephkerk verhuisd naar de St. Aloysiuskerk.

Sommige kerken worden ook gedeeld voor zover dat mogelijk is. Maar liefst veertien verschillende christelijke gemeenschappen maken gebruik van de Sint-Rafaëlkerk in Overvecht, waarbij ze de eigenaar alleen het gebruik van gas en elektra hoeven te betalen.

Internationale kerkgemeenschappen vervullen vaak een aantal sociaal-maatschappelijke functies. Zo bieden zij hulp aan 'hun' mensen in nood, helpen ze bij taallessen en integratie in de samenleving. Voor deze activiteiten willen ze daarom, naast een vieringszaal, ook over andere ruimten beschikken zoals een keuken om maaltijden klaar te maken. Gebedshuizen die gebouwd zijn in de jaren '50, '60 en '70 zijn daarvoor het meest geschikt omdat ze veel nevenruimten hebben.

Het vinden van een geschikte, vaste ruimte op langere termijn is belangrijk voor de stabiliteit van de geloofsgemeenschappen. Ze kunnen zich dan langdurig vestigen op een plek waardoor ze zich ook kunnen binden met de gemeenschap (wijk) daaromheen. Niet elke geloofsgemeenschap ziet een andere geloofsgemeenschap per definitie als geschikte partij om het gebouw aan door te verkopen. Een rooms-katholieke kerk met veel heiligenbeelden zal minder geschikt zijn voor een protestantse geloofsgemeenschap. Vaak zijn de buitenlandse kerkgemeenschappen niet kapitaalkrchtig genoeg om een gebouw of bestaand gebedshuis te kunnen kopen. Van het delen van ruimte wordt veel gebruik gemaakt als de geloofsgemeenschappen overeenkomsten hebben met elkaar of als er voldoende ruimte is. Op dit moment heeft ca. 80% van de internationale geloofsgemeenschappen geen eigen ruimte en verhuizen ze regelmatig.

Gebouwen zijn dus nodig om deze kerken onderdak te kunnen bieden. Veel beleid is afgestemd op krimp, omdat men denkt dat het aantal gelovigen aan het dalen is. Eigenlijk is sprake van verschuiving in het kerkelijke landschap van Nederland.

Foto van de HH Johannes en Bernarduskerk, aan de Oranje Nassaulaan, met ook een Filipijnse, Surinaamse en Antilliaanse geloofsgemeenschap. Te zien is de ingang van het bescheiden bakstenen kerkgebouw, met links een ingemetseld kruis.

Foto van de Mari Guirguis en St. Demiana, Adriaan van Bergenstraat, Koptisch Orthodoxe Kerk. Te zien is de bakstenen voorgevel van het brede en hoge gebouw, met link een bescheiden toren. Boven en naast de toegangsdeuren zijn veel vensters.

Foto van de Rehobothkerk, Briljantlaan, met ook een Ghanese geloofsgemeenschap. Te zien is het bakstenen hoofdgebouw, met op de voorgrond een uitbouw met een houten gevel. (Yvon van Megen)

6 Sociaal-maatschappelijke betekenis

6. Sociaal-maatschappelijke betekenis voor wijk en stad

6.1 Introductie

De belangrijkste kaders waarmee deze uitbreiding van de visie aansluit zijn de Ruimtelijke Strategie Utrecht (RSU 2040), het Koersdocument leefbare stad en maatschappelijke voorzieningen (2020), Volksgezondheidsnota (2019-2023), de notitie Maatschappelijke Meerwaarde Vastgoed (Publieke binnenruimte in een dynamische stad, 2021), de Erfgoednota (2022) en het Coalitieakkoord 2022-2026. In deze beleidsdocumenten en het akkoord wordt gepleit dat bij de groei van de stad de gemeente verstandig omgaat met maatschappelijke vastgoed.

De stad Utrecht groeit. De bevolking stijgt de komende jaren naar verwachting verder naar ruim 400.000 inwoners. Hoe blijft de stad leefbaar en gezond voor huidige en toekomstige bewoners?

De toenemende druk op de ruimte is een uitdaging. Het vraagt voortdurend om een zorgvuldige belangenafweging en een goede balans tussen economische, ecologische en sociale waarden. De rol die een overheidsorganisatie vervult, is veranderd.

Naast het faciliteren van publieke diensten en producten is de nadruk meer komen te liggen op samenwerken, verbinden en faciliteren in het realiseren van maatschappelijke betekenis. We zorgen waar mogelijk voor behoud van bestaand maatschappelijk vastgoed in de wijk, zodat schaarse middelen (ruimte en budget) hiervoor doelmatig worden ingezet.

Om veerkrachtige buurten te ontwikkelen met een bloeiend maatschappelijk leven is het faciliteren van voldoende ruimte nodig voor maatschappelijk initiatief van bewoners en vrijwilligers, die samen allerlei activiteiten organiseren. Denk aan ruimtes als buurtcentra, sportaccommodaties, religieuze voorzieningen, en ruimte voor het bezoeken en actief beoefenen van culturele activiteiten.

Ontmoetingen versterken sociale verbanden en stimuleren onderlinge verdraagzaamheid en respect voor elkaar. In een tijd waarin veel eenzaamheid is, wil Utrecht een stad zijn die mensen uitnodigt om elkaar te ontmoeten en zich met elkaar verbinden. Het gaat daarbij ook om het aangaan van 'lichte verbindingen' met mensen die niet behoren tot iemands directe vriendenkring of familie. 'Community' of in goed Nederlands 'gemeenschapskracht' draagt bij aan de (geestelijke) gezondheid, welzijn en een hogere kwaliteit van leven.

6.2 Slim gebruik van de beschikbare ruimte

Tijdens het veldwerk bleek dat niet alle gebouwen (geschikte) ruimten hebben voor externe, commerciële verhuur. Enerzijds omdat er niet-voldoende ruimte is, anderzijds omdat een aantal eigenaren dat niet wil of dat nog niet overwogen heeft. Makelpunt is onder de aandacht gebracht: het onderdeel van de gemeente dat vraag en aanbod van huisvesting voor culturele, maatschappelijke of commerciële activiteiten samenbrengt met een nadruk op inhoudelijke samenwerking. De eigenaren die wel openstonden voor commerciële verhuur, verhuurden vaak al ruimten aan externe partijen.

Ruimte wordt schaars bij groei door voornamelijk bouwen in de bestaande stad. Slim omgaan met de ruimte, in zijn geheel en gebruik maken van de nieuwe technologische mogelijkheden is een kans. De gemeente kan een actieve rol spelen bij het slimmer ruimtegebruik.

Afbeelding van het logo van Makelpunt Utrecht.

6.3 Rol van de gemeente

De gemeente kan een actieve rol aannemen, de zogenaamde *partnerrol*, door partijen bij elkaar te brengen en zo functies van ruimte te combineren en te versterken in plaats van aparte ruimten. We kunnen slimme en creatieve combinaties stimuleren en initiatief nemen om zelf in bestaande en nieuwe situaties tot deze combinaties te komen, de zogenaamde *faciliterende rol*. Meervoudig ruimtegebruik is daarmee een uitgangspunt bij gebiedsontwikkeling, de zogenaamde *regisseursrol*.

In het Coalitieakkoord staat dit beschreven. We zorgen ervoor dat er voldoende aanbod is in ons eigen maatschappelijk vastgoed en dat het goed onderhouden is.

Meervoudig ruimtegebruik is daarbij het leidend principe. Het maatschappelijk vastgoed van de gemeente is meer dan een aantal gebouwen. Het is het visitekaartje en bindweefsel in de wijken: een plek waar Utrechters elkaar ontmoeten. Het is niet een manier om de begroting sluitend te maken. De Vastgoedorganisatie Utrecht komt de komende jaren verder op orde, zodat we ruimten kunnen bieden aan maatschappelijk belangrijke partijen in de groeiende behoefte aan ruimte. De middelen hiervoor komen uit het investeringspakket 'Groei in Balans'.

Er zijn veel ambities en weinig middelen. Dit vraagt om een heldere koers en het maken van duidelijke keuzes. De vastgoedorganisatie krijgt een centrale rol bij het op peil brengen van de voorzieningen zoals die zijn opgenomen aangegeven in de zogenaamde barcode van de stad.

Barcode: leven in de stad gaat niet alleen gaat over wonen maar ook over een stukje fietspad, voetpad, weg, park, sportveld, winkel, gebedshuis, school, theater enzovoort. Als je al die stukjes naast elkaar zet, lijkt het net een barcode. Bestaande panden worden beter benut, en waar nodig worden actief locaties verworven en ontwikkeld.

Verkoop van maatschappelijk vastgoed doen we niet meer, tenzij het bijdraagt aan in dezelfde wijk bouwen van maatschappelijk vastgoed. Hierbij krijgen bewoners (organisaties) ook echt gelijke kansen zoals de commerciële partijen. Bij verkoop wordt niet alleen gekeken op de hoogst geboden prijs alleen, maar ook naar de grootste maatschappelijke meerwaarde.

Het contract voor leegstandsbeheer liep in 2023 af. De gemeente maakt hierna een slag naar meer maatschappelijk gericht leegstandsbeheer.

Als een eigenaar een pand wil verkopen waarop een maatschappelijke bestemming zit, dan kunnen we – de gemeente – sturen dat daar een andere maatschappelijke bestemming voor terugkomt. We stellen in nauwe samenspraak met bewoners, het maatschappelijk middenveld en ondernemers de omgevingsvisies, omgevingsplannen en andere beleidsmatige kaders op. Het bij elkaar brengen van functies en voorzieningen is alleen kansrijk als partijen een gedeeld belang hebben. Per locatie moet gekeken worden naar de optimale omvang en schaalgrootte. Sommige voorzieningen zoals buurthuis kamers zijn juist gebaat bij kleinschaligheid. Waar mogelijk en wenselijk creëren we hier ruimte voor en werken we hieraan mee. Ook bij mede- en zelfbeheer blijven we aanspreekbaar op onze gemeentelijke taken en verantwoordelijkheden.

In een inclusieve stad zijn voldoende toegankelijke voorzieningen op het gebied van onderwijs, levensbeschouwing, cultuur, zorg en sport onmisbaar. We willen dat iedereen gelijke kansen heeft op een (geestelijk) gezond stedelijk leven. Dat betekent ook toegang tot sociaal-maatschappelijke en culturele voorzieningen en andere plaatsen voor ontmoeting. Gebouwd religieus erfgoed biedt soms ook ruimte voor het huisvesten van deze voorzieningen, naast werkgelegenheids- en woonfuncties.

6.4 Rol van de eigenaar

De eigenaar is in de eerste plaats verantwoordelijk voor het onderhoud van zijn gebouw en voor het ondersteunen van de geloofsgemeenschap, zoals het vieren van de wekelijkse diensten en de doopdiensten, rouwdiensten, trouwceremonies en godsdienstonderwijs. Daarnaast kan de eigenaar zijn gebouw openstellen voor externe partijen (commerciële verhuur). Dit kan hij zelf doen of bijvoorbeeld via het Makelpunt van de gemeente. Voor diverse sociaal-maatschappelijke activiteiten zijn subsidiemogelijkheden, zie: [Vrijwillige inzet voor elkaar](#), een subsidie bedoeld voor organisaties en vrijwilligers die zich zonder winstoogmerk inzetten voor anderen. Ook kan de eigenaar contact opnemen met DOCK, de organisatie in Utrecht die het sociaal beheer (gastheer/vrouw functie) uitvoert voor de gemeentelijke buurthuizen in de wijken. Zij kunnen bewonersinitiatieven doorverwijzen naar gebedshuizen die ruimte aanbieden.

Al deze activiteiten dragen bij aan de exploitatie van het gebouw.

6.5 Wees zuinig op maatschappelijke ruimte en plan op de groei

Als er eenmaal een woonbestemming zit op de omgeving rondom een voorziening, is deze moeilijk om te zetten naar een maatschappelijke functie. Daarom is het belangrijk om bij de planning rekening te houden met mogelijke uitbreiding van een voorziening of onvoorziene omstandigheden. Daarnaast is het goed om bepaalde ruimte op de begane grond te reserveren voor een maatschappelijke bestemming, met daaraan gekoppeld maatschappelijke huren. Zo ontstaat er ruimte voor maatschappelijke initiatieven (zoals bijvoorbeeld bewonersinitiatieven, sociaal en cultureel ondernemers, niet-commerciële zorgpartijen).

Uit het veldwerk blijkt dat enkele gebedshuizen een belangrijke wijkfunctie hebben. Hier worden koffie-ochtenden georganiseerd, is de voedselbank gevestigd, wordt hulp geboden bij het invullen van officiële formulieren, wordt onderwijs gegeven en dergelijke.

Deze gebouwen zijn stedenbouwkundig of architectonisch misschien minder interessant, maar bij herontwikkelingsplannen moeten we maatwerk bieden. Als sprake is van een belangrijke wijkfunctie dan wordt bij voorkeur bekeken hoe de sociaal-maatschappelijke functie van het gebouw terug kan komen in de nieuwe plannen.

6.6 Economische betekenis van het maatschappelijk vastgoed

Utrecht groeit qua aantal inwoners evenals het aantal banen. De ruimte voor bedrijven is schaars in Utrecht en er zijn meer functies die ruimte zoeken in de stad. Voor enkele groepen bedrijven is de situatie bijzonder nijpend wat betreft geschikte ruimte. Het gaat hier om sectoren die de vaak hoge prijzen in Utrecht niet kunnen betalen of waarvoor simpelweg geen geschikte ruimte of panden voor te vinden zijn op de reguliere bedrijventerreinen en kantorenlocaties. Denk bijvoorbeeld aan creatieve bedrijven, technostarters en in zijn algemeenheid start- en scale-up's.

Het soort ondernemers achter deze bedrijven is over het algemeen ook meer gecharmeerd van een diverse omgeving met wat reuring, met andere woorden, gemengde wijken waar gewoond en ondernomen wordt. Gebouwen die oorspronkelijk voor religieuze doeleinden zijn gebruikt of deels nog worden gebruikt, zijn vaak te vinden in dit soort wijken.

De genoemde bedrijven voegen ook wat toe aan een wijk en/of het gebouw, afhankelijk van de specifieke activiteit. Ruimte in (voorheen) religieuze panden kan een belangrijke behoefte vervullen van bepaalde groepen bedrijven, maar ook een bijdrage leveren aan de wijk en de gemeenschap, omdat dit soort ondernemers en bedrijven vaak maatschappelijk bewust zijn en de omgeving betreft bij hun activiteiten.

Kortom, de kans op een goede match tussen beschikbare ruimte en ondernemerswensen is groot. Het is dan ook belangrijk om na te gaan of vraag en aanbod bij elkaar kunnen worden gebracht.

7 Coronapandemie

7. Coronapandemie

De religieuze gebouwen zijn bezocht in de zomer van 2020. Toen was nog niet duidelijk wat de gevolgen waren van de coronapandemie. Daarom hebben we in februari 2021 en maart 2022 korte enquêtes verzonden naar de eigenaren van gebedshuizen om te vragen naar de stand van zaken. Hieruit bleek dat er zowel negatieve als positieve gevolgen waren van de coronapandemie.

In het begin was de grootste zorg het verminderde fysieke bezoek aan het gebedshuis waardoor de sociale cohesie van de gemeenschap grotendeels was verdwenen. Dat werd door alle betrokkenen als zeer emotioneel ervaren. Het verminderde aantal bezoekers had enerzijds te maken met het wisselend maximaal aantal dat mocht worden toegelaten door coronamaatregelen. Anderzijds met het aantal mensen, voornamelijk ouderen, dat niet naar de diensten kwam vanwege besmettingsgevaar. Ook religieuze feestdagen werden daardoor minder bezocht. Een digitale dienst volgen of het online reserveren voor een fysieke dienst was in het begin vaak een drempel voor ouderen. Na het opheffen van de coronamaatregelen was de terugkeer naar fysiek bezoek per gemeenschap verschillend, maar het gemiddelde lag aanvankelijk tussen de 70 en 80%.

Wat nog steeds blijft, is het aanbod van digitale diensten. Het merendeel van de respondenten gaf aan hiermee door te willen gaan, ook omdat is gebleken dat het op deze manier gemakkelijker is geworden voor belangstellenden om een kijkje te komen nemen – meestal na aanmelding. Bovendien is online contact handig voor degenen die fysiek niet in staat zijn om naar het gebedshuis te komen. Er zijn ook geloofsgemeenschappen die dit niet doen, omdat ze niet beschikken over de juiste apparatuur of de voorkeur geven aan uitsluitend fysieke bijeenkomsten.

Naast zorgen om het contact met gelovigen te verliezen, zijn bij een groot deel van de geloofsgenootschappen ook financiële zorgen ontstaan. De vaste kosten liepen door, terwijl de inkomsten achterblijven. Het online geld overmaken is niet bij iedereen even vanzelfsprekend of wordt vergeten. Er zijn alternatieven bedacht, door langs deuren te gaan van de gelovigen door bestuursleden en/of gemeenteleden. Zo blijven ze in gesprek met hun gemeenschap en halen op die manier ook geld op. Hierdoor is bij enkele geloofsgemeenschappen geen financieel tekort ontstaan.

Noodzakelijk onderhoud bleef plaatsvinden, maar verbouwingen werden opgeschort. Een enkeling gebruikte deze periode juist om te investeren en te verbeteren.

In het algemeen blijkt dat na de coronaepidemie het bezoek aan de eredienst en het gebed niet meer terugkwam op het peil van vóór 2020. Het digitaal volgen van kerkdiensten is voor veel – met name oudere – gelovigen een goed alternatief voor een bezoek aan de diensten.

Foto van het interieur van de Nicolaas-Monica/Jacobuskapel, Boerhaaveplein, Ondiep, in coronatijd, met het houten Christusbeeld uit de voormalige Nicolaaskerk. Te zien zijn stoelen op afstand van elkaar geplaatst, een kabinetorgel en kleurrijke voorstellingen in ramen onder het plafond.

Foto van het interieur van de Blijde Boodschapkerk, Marokkodreef, Overvecht in coronatijd. Te zien zijn ook hier stoelen op afstand van elkaar, een tafel met microfoon voor de voorganger, op de achtergrond een kruis. Aan het plafond ballen met opvallend grote lampen.

The background image shows a canal scene in a city. In the foreground, there is a tree with yellowing leaves. A white railing and a set of stairs lead down to the canal. In the background, there is a multi-story building with a brick facade and a dome on the roof. The sky is blue with some bare tree branches visible.

8 Religieus erfgoed en ander beleid

8. Religieus erfgoed en ander beleid

Utrecht kiest ervoor om haar waardevolle historie in te zetten bij de verdere ontwikkeling van de stad. Bij stedelijke ontwikkeling hoort ook het respecteren en gebruiken van religieus erfgoed. Hoe blijf dat herkenbaar, zichtbaar en beleefbaar bij grote maatschappelijke vragen en de bijbehorende beweeglijke stedelijke veranderingen? Hoe houdt het zijn betekenis voor de stad voor de huidige en toekomstige generaties?

In de Nationale Omgevingsvisie (NOVI) en de Omgevingswet speelt de verplichting om cultuurhistorische waarden mee te wegen een belangrijke rol. De gemeente heeft een verantwoordelijkheid voor het (religieus) erfgoed dat er is. Bij de inrichting van de stad neemt de geschiedenis van de stad een centrale plaats in. En dat is niet voor niets. De historische waarde maakt de stad aantrekkelijk en mooier en draagt bij aan een prettig, gezond woonklimaat. Mensen en bedrijven willen er graag wonen, werken of zich hier vestigen. Erfgoed vertegenwoordigt een belangrijke economische waarde. Daarnaast heeft het (religieus) erfgoed een belangrijke functie in de sociaal-maatschappelijke en culturele infrastructuur van de stad. Daarom draagt het Utrechts erfgoed bij aan de kwaliteit en de leefbaarheid van de stad.

We willen als gemeente de betrokkenheid van de Utrechters versterken bij het erfgoed door kennis en verhalen te delen. Dit doet we door erfgoed toegankelijk en beleefbaar te maken voor iedereen. Door deze kennis te digitaliseren en publiek toegankelijk te maken, wordt niet alleen tegemoetgekomen aan de Omgevingswet die dit vereist, maar wordt ook kennis gedeeld met initiatiefnemers, bewoners en bezoekers. (Digitaal) toegankelijke kennisbronnen en cultuurhistorische kaarten kunnen dienen als kennisbron en inspiratiebron voor ontwikkeling. Daarmee kunnen de rijke historie en waarden van de stad de basis zijn voor ontwikkeling van de stad.

We hebben een digitale kaart gemaakt van al het religieus erfgoed in de stad Utrecht. [Op deze kaart](#) die geïllustreerd is met foto's, is goed te zien waar en welke gebedshuizen, kapellen en kloosters zich bevinden in de stad.

9 Conclusies

9. Conclusies en aanbevelingen

9.1 Conclusies

Algemeen

1. De verwachting bij de start van deze visie-uitbreiding was dat de rol van de gemeente anders is dan bij beschermde monumenten. Deze verwachting is uitgekomen. De inzet is minder groot en minder intensief bij herbestemming, verbouwing of verduurzaming. De gebouwen verkeren over het algemeen in een goede bouwkundige staat. De voormalige niet-beschermde gebedshuizen die zijn herbestemd bieden een plaats voor goedlopende ondernemingen of woningen.
2. Er is behoefte aan een contactpersoon of loket binnen de gemeente waarbij de eigenaren vragen kunnen stellen.

Gebruik

3. Pastorieën en kloosters blijken voor het overgrote deel gebruikt te worden voor bewoning (zonder religieuze doeleinden) waarover geen zorg bestaat over de toekomst. Dit geldt ook voor de kapellen die geïnventariseerd zijn. Die zijn merendeels onderdeel van een andere functie, zoals bijvoorbeeld een ziekenhuis. In een enkel geval is een verminderd gebruik als (stille)kapel door teruglopende bezoekers (in verzorgings-tehuizen).
4. Gebedshuizen hebben een belangrijke functie voor de geloofsgemeenschappen. Naast religieuze doeleinden wordt het gebouw vaak gebruikt voor studie- en huiswerk-begeleiding, koffieochtenden, of als ruimte voor de eigen gemeenschap, voor jong en oud. Een kleiner aantal heeft een bredere wijkfunctie. Hierbij moeten we denken aan een voedselbank, de opvang van vluchtelingen, het koken van maaltijden, tweedehands-kledingverkoop, hulp bij invullen van formulieren en dergelijke.
5. De niet-beschermde gebedshuizen zijn vaak moderner, kleiner en praktischer ingericht dan de beschermde, veelal oudere gebedshuizen. Daardoor is het gebouw beter geschikt voor multifunctioneel gebruik en herbestemming. Het interieur vormt een betekenisvol onderdeel voor de geloofsgemeenschappen maar zijn kunsthistorisch van weinig waarde. In rooms-katholieke kerken is het interieur vaak samengesteld uit onderdelen van andere kerken. De moskeeën bevatten rijk gedecoreerde preekstoelen, kroonluchters, houtsnijwerk en gedecoreerde tapijten.

Architectuur

6. Vooral de architectuur van de 20ste en 21ste-eeuwse gebedshuizen wordt gekenmerkt door grote variatie. Toch zijn er algemene lijnen te zien in de ontwikkeling van religieuze architectuur: van de functionele architectuur van de jaren zestig tot de vervangingskerk, en van traditionele moskeeën tot moderne gebedshuizen. Al deze gebouwen belichamen de voortdurende zoektocht naar een nieuwe vormgeving en programmering van gebedshuizen, een ontwikkeling die al eeuwen gaande is.

Duurzaamheid

7. Er is interesse in verduurzaming van het gebouw en er is behoefte aan subsidiëring of financiering hiervan door de gemeente, provincie of rijksoverheid.

Vitaliteit

8. De geloofsgemeenschappen, bestaande uit zowel ouderen als jongeren, zijn over het algemeen vitaal. Ze denken de komende tien jaar zeker nog te bestaan. De beheerders en gelovigen doen hun werk voor de gemeenschap en voor het gebouw grotendeels op vrijwillige basis. Vooral bij moskeeën is het aantal vrijwilligers toegenomen.
9. Internationale of interculturele kerken (vaak migrantenkerken genoemd) zijn groeiende geloofsgemeenschappen die sterke behoefte hebben aan eigen gebouwen.

9.2 Aanbevelingen

Algemeen

1. Het inrichten van een gemeenteloket waar de specifieke groep van eigenaren zich kan richten voor vragen en informatie.
2. Eigenaren van religieuze gebouwen informeren over mogelijkheden van verhuur via het gemeentelijk Makelpunt en de organisatie DOCK. Ook geloofsgemeenschappen die op zoek zijn naar ruimte kunnen hier terecht.

Gebruik

3. In de huidige RSU ontbreekt de erkenning dat religieus erfgoed een belangrijke sociaal-maatschappelijke meerwaarde heeft voor wijk, stad en bewoners. Deze gebouwen lenen zich bij uitstek voor bijzondere functies met een maatschappelijk betekenis. Daarom:
 - a. Bij sloop van religieus erfgoed ernaar streven deze ruimte veiligstellen in het omgevingsplan (zowel het functioneel gebruik alsook in m2).
 - b. Bij herbestemming zoveel mogelijk inzetten op behoud van de sociaal-maatschappelijke functie van het gebouw zoals cursusruimte, voedselbank, een culturele functie of kleinschalige bedrijvigheid. Deze ondernemers zijn vaak maatschappelijk bewust en betrekken de wijk bij hun activiteiten. Bovendien is vestiging in deze panden vaak goedkoper dan nieuwbouw. Bij herbestemming streven naar een (gedeeltelijke) openbare toegankelijkheid.
 - c. Gedacht kan worden aan een combinatie van functies zoals wonen en ruimte voor maatschappelijke doeleinden en cultuur.
4. Het contract voor leegstandsbeheer liep in 2023 af. De gemeente maakt, zie het huidige coalitieakkoord, hierna een slag naar meer maatschappelijk gericht leegstandsbeheer. Het vraagt dat we soms bestaande regels, afspraken en procedures opnieuw tegen het licht houden om het doel te bereiken. Door aan te sluiten bij actuele gebruiksbehoefte, is de bereidheid voor het behoud van (religieus) erfgoed het beste gegarandeerd. Hierbij zou het Makelpunt een grote rol kunnen spelen tussen vraag en aanbod evenals de organisatie DOCK.
5. Bij herbestemming of sloop van het gebouw inzetten op hergebruik van bijzondere onderdelen uit het in- of exterieur. Als er sprake is van kunsthistorisch waardevolle objecten de eigenaren in contact brengen met het Museum Catharijneconvent of met andere kerkeigenaren. Het is uiteindelijk aan de oude en nieuwe eigenaren wat ze met deze onderdelen doen.

Duurzaamheid

6. Het continueren van de subsidieregelingen voor het verduurzamen van maatschappelijk vastgoed.
7. De duurzaamheidsregelingen en andere mogelijkheden actief onder de aandacht brengen, zodat iedereen deze kent. Bijvoorbeeld in een digitale informatiemap, een informatieavond voor eigenaren, gemeentelijke wijkbureaus en dergelijke.

Literatuurlijst

Erkocu, E en Bugdaci, C., *De moskee. Politieke, architectonische en maatschappelijke transformaties*, Rotterdam 2009

Grover, R., *Moskeeën*, Rijswijk 2006

Herbestemming van 88 religieuze gebouwen RCE/ WBooks

Hier ben ik thuis, 50 jaar gastarbeiders in de stad Utrecht 1960 tot 2010, Projectgroep 50 jaar gastarbeiders in de stad Utrecht, Utrecht 2011

Interculturele kerken in Utrecht. Gids voor het 030-telefoongebied., Werkgroep 030-gids van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), Utrecht 2017

Kragting, J., Copier, J., *Het gebruik van gebedshuizen door migrantenkerken*, Kaski Onderzoekscentrum, religie en samenleving, Radbouduniversiteit, november 2021

Macualy, D., *De Moskee*, Amsterdam 2004

Met Hart & Ziel. De kerk gisteren, vandaag & morgen., Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, december 2021

Turkse en Marokkaanse Moskeeën in Utrecht, brochure Alleato, Utrecht 2011

Digitale bronnen

www.groenekerken.nl

www.skinkerken.nl

www.50jaargastarbeidersutrecht.nl

www.usrk.nl

[Product - Vrijwillige inzet voor elkaar, subsidie aanvragen - Online loket \(utrecht.nl\)](#)

Beleidsdocumenten gemeente Utrecht

- Coalitieakkoord: Investeren in Utrecht: kiezen voor gelijke kansen, betaalbaar wonen en klimaat (2022-2026)
- Koersdocument 2020 leefbare stad en maatschappelijke voorzieningen
- Utrecht dichtbij: de tien-minutenstad, Ruimtelijke Strategie 2040
- Volksgezondheidsnota (2019-2023)
- Visie op maatschappelijke waarde (2021)
- Utrechts erfgoed verbindt mensen en tijden (2022)
- Stedenbouwvisie 2025

Bijlagen

Verslag bijeenkomst toekomst religieus erfgoed

24 mei 2022 in Kerk aan 't Lint

Aanwezig: dhr. J. Schoots (Rehobothkerk), mw. G. Oskam (Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens en Leidsche Rijn), dhr. G. Koenders (Martinusparochie, Augustinuskerk), dhr. J. Bergstra (Martinusparochie/Katholiek Utrecht), dhr. R. Rijkse (Torenpleinkerk Vleuten), dhr. G. Baak (Gerardus Majellakerk, enige zelfstandige parochie in Utrecht), mw. D. van Maurik-Purba (Platform Interculturele Kerken Utrecht), mw. R. Doth, (Samen kerk in Nederland, en Evangelische Broedergemeente), dhr. B. Poortman (Historische Vereniging Oud-Utrecht), dhr. N. Hidajattoellah (Anwar e-Quebamoskee).

Namens de gemeente: mw. M. Kikkert, voorzitter, mw. H. Wassink, senior-adviseur, mw. A. Gut (beleids)adviseur/ projectleider, mw. B. van Santen (beleids)adviseur/ projectleider, mw. B. Helderma, trainee Erfgoed, en mw. K. Magusin, projectleider uitbreiding visie religieus erfgoed.

1. Welkom en opening bijeenkomst

De voorzitter van de avond, mevrouw M. Kikkert, heet iedereen van harte welkom en opent de bijeenkomst. Ze licht het programma toe van deze avond. Iedereen is akkoord met het maken van foto's die eventueel worden gebruikt ter illustratie van deze bijeenkomst in de visie religieus erfgoed.

De aanwezigen stellen zich voor en vertellen kort waar ze trots op zijn. Het merendeel van de aanwezigen is trots op het feit dat hun gebedshuis breder wordt gebruikt dan alleen voor religieuze doeleinden.

2. Presentatie Alice Gut

Mevrouw Gut vertelt wat de aanleiding was voor het opstellen van de Utrechtse visie religieus erfgoed uit 2017 en hoe gewerkt wordt aan een actualisatie en een uitbreiding hierop. Ze haalt Tabitha van Krimpen aan, de Jonge Theologe des Vaderlands, die spreekt over de kerk als sociaal weefsel van de samenleving.

De voorlopige conclusies die getrokken zijn uit het veldwerk worden doorgenomen. Niemand heeft vragen over de presentatie. Afgesproken wordt om deze na te zenden.

3. Rol van de gemeente bij de toekomst van het religieus erfgoed

Daarna gaat iedereen met elkaar in gesprek over de vraag wat de rol van de gemeente zou kunnen zijn bij de toekomst van het religieus erfgoed.

Dhr. J. Bergstra: er zijn nog acht katholieke kerken in gebruik. De exploitatie van de grote monumentale kerken zijn te duur op lange termijn. Er is geen subsidie voor restauratie. Verduurzaming van de gebouwen is ingewikkeld en zeer kostbaar. De gemeentelijke onderhoudssubsidieregeling voor monumentale kerkgebouwen (gemeentelijke monumenten) bestaat al meer dan vijf jaar niet meer. De noodzaak bestaat om na te denken of de waarde zo blijft behouden van de monumentale kerken.

De ervaring met verkoop van kerkgebouwen leert dat commerciële partijen meer bieden dan sociaal-maatschappelijke partijen of welwillende wijkbewoners. Een kerk is een stuk vastgoed, en een buurtinitiatief of wijkbewoners bieden maar een kwart van wat een professionele ontwikkelaar kan betalen. Met dat geld kunnen restauraties van andere kerkgebouwen worden bekostigd. Besluitvorming vanuit het aartsbisdom en zelfs Rome (het Vaticaan) speelt ook een rol bij de afstoting en verkoop van kerkgebouwen. Wellicht dat de gemeente kan kijken naar subsidiering van die kerkgebouwen die een belangrijke rol spelen in de wijk. In de toekomstvisie zou de integrale omgeving van religieus erfgoed een belangrijke rol moeten spelen. Ook vraagt het meervoudig gebruik van de gebouwen om meer flexibiliteit in regelgeving. Het gebruik van de kerk zou prioriteit moeten krijgen boven de monumentale status die bijna gelijk staat aan een museale functie. Het begrip monumentaal is daarin een paradox en is een recente uitvinding. Geef het kerkgebouw een grotere flexibiliteit dan alleen het monumentale, want het wordt gebruikt door een gemeenschap. “Hoe monumentaler de kerk hoe beperkter het te gebruiken is.” De basale vraag is hoe een kerk goed geëxploiteerd kan worden.

De gemeente kan een categorisering aanbrengen in gebouwen en functies. Welke kerkgebouwen zijn kansrijk om op lange termijn overeind te blijven? Er zou een integrale visie op behoud en gebruik moeten komen en een prioritering binnen de categorie jongere kerkgebouwen (bijvoorbeeld naoorlogse gebedshuizen en die zijn gebouwd na 1965).

Dhr. Rijksen: het gebruiken van een kerk is het belangrijkste. Ook de PKN/Torenpleinkerk en de Kwakel/Marekerk moeten prioriteren. Nuttiger en breder gebruiken en het verhaal vertellen. De gemeente zou een adviserende rol kunnen vervullen bij de exploitatie van een gebouw. Ook zou ze bijvoorbeeld formats van verhuurcontracten beschikbaar kunnen stellen.

Dhr. Schoots: de gemeente zou hulp kunnen bieden bij het vinden van partijen in de wijk die het gebouw willen gebruiken voor andere activiteiten. Nu zet de gemeente alleen in op de gebouwen en minder op gebruikers. Ook zou de gemeente meer duidelijk kunnen zijn in welke activiteiten er wel en niet mogen in kerkgebouwen. De gemeente zou mensen aan elkaar kunnen koppelen en handvatten kunnen geven hoe je de kerk breder kan gebruiken. Van belang is de inzet van vrijwilligers, hoe kun je de buurt verbinden aan het gebouw zodat er een buurtgemeenschap ontstaat. De Rehobothkerk biedt nu ook een ontmoetingspunt voor Oekraïners, en er worden taallessen gegeven, en wekelijks wordt er gezamenlijk gegeten met de buurt.

Dhr. Poortman: sluit zich hierbij aan. Utrecht is van oudsher een kerkenstad. Hij is trots op het OU congres over religieus erfgoed in Utrecht dat in 2015 plaatsvond in de kerk van het Wolvenpleingevangeniscomplex. Dat heeft geleid tot de kerkenvisie uit 2017. Geef als gemeente een prioritering aan in de functies en activiteiten die mogen plaatsvinden in de gebouwen (ook bij herbestemming).

Mw. Oskam: veel werkzaamheden draaien op vrijwilligers die steeds moeilijker zijn te vinden. De gemeente zou een vrijwilligerscoördinator kunnen aanstellen om te bemiddelen. Daarnaast zou de gemeente niet alleen moeten inzetten op ruimtelijke infrastructuur maar ook op de sociale infrastructuur om de kerk heen.

Het gebouw is niet alleen een icoon in de wijk en een gebouw van steen maar je kunt het ook bezoeken en er verhalen over vertellen (tour langs kerken in LR/VL-DMRN in 2020 met alle verhalen erbij). Zo zou er met de VVV overlegd kunnen worden over fietstochten langs kerken en kan bekeken worden of er bezichtigingen kunnen worden georganiseerd. Hoe kun je de wijk linken aan het gebouw, in plaats van het gebouw in de wijk in stand houden. Het is samen of niet.

Mw. Van Maurik-Purba: er is veel ruimte nodig voor migrantenkerken en het liefst een kerkgebouw. De gemeente zou een overzicht kunnen maken van kerken die ruimte aanbieden en kerkgenootschappen die ruimte vragen. (NB dit doen we al via het Makelpunt). Het gaat niet altijd over geld. Migrantkerken willen graag bij de reguliere Nederlandse kerken zitten.

Mw. Doth: er zijn nu nog veel vooroordelen over migrantkerken en het delen van ruimte blijft vaak een ingewikkelde zaak; 'Iedereen wil op zondag'.

Dhr. Baak: in de Majellakerk kerkt nu ook een Eritrese geloofsgemeenschap op de zaterdag. Het was in het begin even wennen aan elkaar maar de samenwerking verloopt goed. Bovendien is het een welkome financiële aanvulling toen de subsidie werd beëindigd vanuit de gemeente. Er is geen geld voor de restauratie van glas-in-loodramen en het weer functioneel maken van het carillon.

Dhr. Rijksen: over het delen van de kerk en het maken van goede matches moet nú worden nagedacht. De financiële nood is hoog en anders volgt het scenario dat kerken hun deuren moeten sluiten. Welke kerken staan open voor anderen?

Mw. Gut: er is op dit moment geen beeld vanuit de gemeente welke kerken ruimten hebben waar andere partijen gebruik van kunnen maken. Daar zou onderzoek naar gedaan moeten worden. Dat kan en wil ze alleen doen in dialoog met de kerkeigenaren.

Dhr. Koenders: dit is inderdaad iets wat we gezamenlijk moeten oppakken. Als kerk lopen we allemaal een berg op en we komen allemaal bij de top uit. Iedere gemeenschap is anders, maar we zijn er voor hetzelfde doel. Iedereen haalt iets anders uit de kerk, daarom zijn we met zoveel 'soorten'. De gemeente zou kunnen sturen op samen kerken en breder gebruik, sociaal maatschappelijke functie.

Mw. Van Maurik-Purba: het gaat niet alleen om geld. Sommige geloofsgemeenschappen hebben geld en als ze een vaste plek hebben in de wijk dan kunnen ze daar ook integreren. Ze kunnen zich laten zien en een sociaal-maatschappelijke functie bekleden en het gebouw toegankelijker maken.

Dhr. Koenders: de Monicakerk wordt nu ook gebruikt door een Spaanse geloofsgemeenschap. Zo langzamerhand worden ook gezamenlijke activiteiten ondernomen maar dat heeft wel wat tijd gekost.

Dhr. Rijksen: maak gebruik van elkaars verschillen om sterker te worden.

Dhr. Schoots: er zit ook een Ghanese kerkgemeenschap in de Rehobothkerk. Er wordt nog niet samengewerkt. Wellicht kan de gemeente meedenken over een manier hoe een dergelijke samenwerking tot stand kan komen? Ook zou de gemeente bekend kunnen maken aan andere kerkgenootschappen welke kerkgebouwen er te koop staan.

Dhr. Bergstra: het zou lonen om de verstrekte subsidies voor kerkgebouwen structureel te maken in plaats van ze steeds opnieuw aan te vragen. Het is een enorme klus om dat te doen.

Gereageerd wordt op de stelling: het sluiten en afstoten van kerken/kloosters/gebedshuizen is actueel; is dat einde verhaal of biedt dat juist nieuwe kansen?

Dhr. Koenders: gezorgd moet worden dat je niet in die situatie komt. Voor er wordt besloten om af te stoten moet men eerst goed kijken naar de mogelijkheden om gebouwen rendabel te houden/maken.

Mw. Oskam: in de presentatie van mevrouw Gut werd gesproken over de omgevingswet waarin een integrale afweging moet worden gemaakt als het aankomt op (religieus) erfgoed. Ook het woord biotoop is gebruikt rondom een gebedshuis dat moet worden gebruikt om het gebouw te beschermen of te behouden. Ze vindt de maatschappelijke functie van religieus erfgoed belangrijk. Het gaat ook om verhalen vertellen en de historie. Er kan veel breder gekeken worden naar de rol van kerken in Utrecht ten bate van de samenleving. Creëer een (digitaal) platform voor het bepreken van de mogelijkheden zodat het bezettingspercentage hoger wordt.

Dhr. Poortman: de gemeente zou kunnen kijken of ze met kerkgebouwen niet op eenzelfde manier kunnen omgaan zoals ze dat nu doen met sportzalen. Gebruik het gebouw als buurtcentrum of gemeenschapshuis. De gemeente kan hier een grote rol in spelen.

Dhr. Rijksen: er is een essentieel verschil in samenwerken met andere partijen of commerciële verhuur. Dat laatste vraagt meer professionaliteit van middelen en van de beperkt beschikbare tijd van de vrijwilligers.

Dhr. Schoots: wellicht is het mogelijk een interkerkelijk overleg op te zetten voor zover dat er nog niet is? Hij weet uit eigen onderzoek dat niet iedereen gecharmeerd is van een kerkelijke omgeving omdat het geen neutraal gebied zou zijn. Hoe kunnen we dat oplossen?

Mw. Gut: in Rotterdam start dit weekend een gezamenlijk project van de Kerkvernieuwers en de gemeente onder de naam Heilige Huisjes: ruimte en cultuur in Rotterdamse gebedshuizen. Meer dan 40 kerken, synagogen, tempels en moskeeën zetten hun deuren open in de week van 27 mei tot 4 juni. Misschien is het een idee om dat ook eens in Utrecht te organiseren?

Mw. Oskam: ga als gemeente goed na wat je wilt met een bepaald kerkgebouw.

Dhr. Bergstra: soms is het minder erg als een kerkgebouw gesloopt wordt. Zet in op die gebouwen die een functie hebben in de wijk.

Mw. Van Santen: de vraag is of het belangrijk is bij voorgenomen sloop of hergebruik of (ver) nieuwbouw wenselijk is met opnieuw een sociaal-maatschappelijke functie. Is het belangrijk om die behoefte in kaart te brengen?

Dhr. Poortman: dat moet wel als het een belangrijke functie heeft in de wijk. Inzetten op gemeenschapshuizen waar ruimten worden verhuurd tegen niet-commerciële tarieven. De gemeente zet veel in op sport en waarom dan niet op gemeenschapshuizen?

Mw. Oskam: de gemeente zou categorieën kunnen maken van gebedshuizen om te bepalen welke gebouwen onderdeel van Utrecht moeten zijn. Als ze een belangrijke plek en sociaal-maatschappelijke betekenis hebben en er behoefte aan is, dan moet het bestemmingsplan niet gewijzigd worden.

4. Toekomstvisie

Gevraagd wordt aan de aanwezigen welk twee of drie woorden er niet mogen ontbreken in de toekomstvisie.

Dhr. Bergstra: moeilijk om dit in een tweetal woorden te vertalen. Misschien moeten we af van het principe scheiding tussen staat en kerk? Zie de verschillende kerkgenootschappen als diversiteit van de samenleving. Kijk naar de toegevoegde waarde voor de stad.

De woorden die worden genoemd worden opgenomen in een schema. Het gaat om de volgende woorden: gemeenschapshuis, creativiteit, breed draagvlak, samenwerking, maatschappelijke functie, omgevingsfunctie, integrale benadering, exploitatie, sociale hub, historie, kerken, toegankelijk, out of the box, verhaal, laagdrempelig, kerkelijk buurtcentrum, prioriteiten stellen en tot slot, maatschappelijk belang.

Schema: welk woord mag volgens u NIET ontbreken in een toekomstvisie op religieus erfgoed?

Gemeente Utrecht

Tekst en afbeeldingen van deel A, tenzij anders vermeld:

Gemeente Utrecht, Afdeling Erfgoed

Alice Gut, Jan van der Hoeve, Henk Jansen, Bettina van Santen,
Daan Schaars, Herre Wynia, René de Kam, Vera Kuijpers,
Rianne Pruis, Marloes Veringa - van Beekveld

Overige bijdragen:

Frans Ritmeester (Protestantse Gemeente Utrecht)

Harry Kers, Fleur Cools, Henrieke van Eerten
(Nationaal Restauratiefonds)
Monumentenwacht provincie Utrecht
Pia Verhoeven (Museum Catherijneconvent)
Rob van der Hilst (expertise orgels)
Elza Kuyk (o.a. Vrije Universiteit)

Foto wethouder: Bas van Setten

Tekst en afbeeldingen van deel B, tenzij anders vermeld:

Gemeente Utrecht, Afdeling Erfgoed

Alice Gut, Henk Jansen, Bettina van Santen, Katinka Magusin,
Frank Tollenaar, Marloes Veringa - van Beekveld

Overige bijdragen:

Frank Strolenberg (RCE, programma Toekomst Religieus Erfgoed)
Hester van Gent (schrijver & stedenbouwkundige)

Vormgeving opmaak:

Gemeente Utrecht, OntwerpStudioRuimte

Augustus 2025